

Stranka prava u vrijeme banovanja Khuena Hédervárya (1883.-1903.)

Tomić, Antonio

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:470503>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Antonio Tomić

**Stranka prava u vrijeme banovanja
Khuen-Héderváryja (1883.-1903.)**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Antonio Tomić

**Stranka prava u vrijeme banovanja
Khuen-Héderváryja (1883.-1903.)**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc.dr.sc. Kristina Milković

Zagreb, 2020.

Stranka prava u vrijeme banovanja Khuen-Hédervárya (1883.-1903.)

Sadržaj

Stranka prava bila je najopasniji protivnik režimu bana Károlyja Khuen-Héderváryja. Oštro su kritizirali dualistički sustav i zalagali se za stvaranje samostalne hrvatske države, neovisne i od Austrije i od Mađarske. Radikalni stavovi osnivača stranke Ante Starčevića ispočetka su bili zadržani, ali s vremenom, pod utjecajem novih i mlađih članova, stranka je dobila umjereniju politiku, što joj je omogućilo suradnju s drugom oporbenom strankom, Neodvisnom narodnom strankom. Zbog različitih stavova oko spaljivanja mađarskih zastava prilikom posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu, 1895. godine došlo je do raskola u stranci na Stranku prava Frana Folnegovića i Čistu stranku prava Josipa Franka (tzv. domovinaše i frankovce). Stranka je nakon toga ostala razjedinjena do kraja Austro-Ugarske Monarhije te više nikada nije dosegla staru moć i slavu.

Ključne riječi: Khuen-Héderváry, Stranka prava, oporbena suradnja, raskol Stranke prava, politička karikatura

Party of Rights during the reign of Khuen-Héderváry (1883-1903)

Abstract

The Party of Rights was the most dangerous opponent of the regime of ban Károly Khuen-Héderváry. They sharply criticized the dualistic system and advocated for the creation of an independent Croatian state, independent both from Austria and Hungary. At first, the radical views of the party founder Ante Starčević were maintained, but over time, under the influence of new and younger party members, the party gained a more moderate policy, which allowed it to cooperate with another opposition party, the Independent People's Party. Because of the different views on the burning of Hungarian flags during the visit of emperor Franz Joseph I to Zagreb, in 1895 the party was split between Fran Folnegović's Party of Rights and Josip Frank's Pure party of rights (so-called domovinaši and frankovci). After that, the party remained divided until the end of the Austro-Hungarian Monarchy and never again reached its power and glory.

Keywords: Khuen-Héderváry, Party of Rights, opposition cooperation, Schism of the Party of Rights, political caricature

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Pravaši i Khuen-Héderváry	7
3. Suradnja pravaša i obzoraša	8
4. Paljenje mađarskih zastava 1895. i raskol stranke	15
5. Saborsko djelovanje pravaša u doba Khuen-Héderváryja.....	24
6. Saborski vritnjak	28
7. Ivan Širmer i Juraj Žerjavić - primjer političkih progona pravaša.....	30
8. Pravaši i korištenje karikatura u političke svrhe u doba Khuen-Héderváryja.....	35
9. Pravaši i Hrvatski narodni pokret 1903. godine	41
10. Zaključna razmatranja	48
Bibliografija	49
Prilozi	53

1. Uvod

Jedan od najdugovječnijih, najpoznatijih, ali i najkontroverznijih hrvatskih banova bio je ban Károly¹ Khuen-Héderváry. Starija hrvatska historiografija u povijest ga je zapisala u izrazito negativnom svjetlu, dok novija historiografija pokušava realnije prikazati njegovu dvadesetogodišnju vladavinu u Hrvatskoj i naglasiti i neke pozitivne karakteristike njegove vladavine. U narodnim pjesmama doživljen je kao najveći neprijatelj Hrvata, o njemu kao negativcu pišu brojni hrvatski književnici poput Miroslava Krležu i Antuna Gustava Matoša koji ga naziva „operetnim grofom i ruglom banske časti“.² Doživljavan je kao stranac, nametnut izvana, iako je odrastao na obiteljskom imanju u Nuštru kod Vinkovaca te studirao pravo u Zagrebu.³ Tijekom studija nalazio se u društvu unionističkih krugova te je često boravio i u domu baruna Levina Raucha gdje je čak nastupio u jednoj amaterskoj predstavi.⁴ Iako neki povjesničari navode da je i rođen u Nuštru, Khuen-Héderváry je zapravo rođen 23. svibnja 1849. godine u moravskim toplicama Gräfenbergu, tj. današnjem Jeseníku u Češkoj, gdje je njegova obitelj pobjegla nakon revolucije 1848. godine.⁵ Prezime Héderváry naslijedio je oporučno 1873. godine od svog rođaka grofa Hédera Viczaya od Hédervára, kao i posjede Ozora, Tamási i Hédervár.⁶ Političku karijeru započeo je 1872. godine kao parlamentarni zastupnik Győra i član vladajuće Liberalne stranke, a u trenutku stupanja na bansku funkciju obnašao je dužnost velikog župana Győra.⁷

Khuen-Héderváryja su na bansku poziciju doveli, ali i odnijeli isti uzroci - protumađarski nemiri. Naime, zbog postavljanja protuzakonitih dvojezičnih grbova na zgradama financijskih i carinskih ureda u Zagrebu od strane ravnatelja Antala Davida, a po nalogu mađarskog ministra financija Gyule Szapáryja, izbili su nemiri.⁸ Nemiri su doveli do ostavke bana Ladislava Pejačevića i ukidanja ustava te uvođenja komesarijata na čelu s generalom Hermannom von Rambergom koji uvodi red u zemlji,⁹ a dvojezične grbove

¹ U Hrvatskoj se službeno zvao Dragutin; Gross 2000: 413.

² Šokčević 2016: 307.

³ Heka 2016: 1065-1066.

⁴ Horvat 1936: 288.

⁵ Prema nekim povjesničarima, uzrok tome je što se nastojalo Khuen-Héderváryja prikazati kao domaćeg čovjeka, dok drugi smatraju da je Gräfenberg izmišljen kako bi se smirili Mađari zbog „došljaka iz Hrvatske“; Heka 2016: 1066-1067; Hrvatska enciklopedija (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=31368>, pristupljeno 6. kolovoza 2020. godine); Šokčević 2016: 307.

⁶ Heka 2016: 1065.

⁷ Heka 2016: 1066.

⁸ Horvat 1936: 287.

⁹ U vrijeme Rambergovog komesarijata stotine pobunjenih seljaka je uhićeno i ranjeno u nasilnom gušenju prosvjeda, a 23 seljaka su ubijena.; Povijest Hrvata 2005: 474.

zamijenili su oni bez natpisa, tzv. nijemi grbovi.¹⁰ Ubrzo nakon uspostavljanja reda obnavlja se ustavno stanje, a za bana je 1. prosinca 1883. godine izabran Károly Khuen-Héderváry, koji je preko supruge grofice Margit Teleki bio u rodu s tadašnjim ugarskim premijerom Kálmánom Tiszom, kojeg se često naziva Khuenovim političkim mentorom i zaštitnikom.¹¹ Khuen-Héderváryjevi glavni zadaci bili su stabilizirati politički sustav dualizma, natjerati Hrvate na prihvaćanje Nagodbe, uništiti otpor oporbenih stranaka mađarizaciji te osigurati provođenje mađarskih interesa (prije svega onih ekonomskih, poput izlaza mađarskog kapitala na more i u Bosnu i Hercegovinu) u Banskoj Hrvatskoj.¹² Bio je vrlo lukav i energičan čovjek koji je svoju vlast prikrivenog apsolutizma održavao ili korupcijom ili silom.¹³ Takav sustav kopirao je od Tisze.¹⁴ Zakonom o reorganizaciji sudstva i uprave stvorio je poslušno činovništvo koje ga je podupiralo zbog korupcije i straha od gubitka egzistencije,¹⁵ a sucima je onemogućeno donositi presude u (prije svega političkim) postupcima koji ne idu u korist režima.¹⁶ *Zakonom o ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarih* iz 1886. godine podijelio je Bansku Hrvatsku na osam županija sa širokim ovlastima banu podređenih (i o njemu ovisnim) župana.¹⁷ U svom uvodnom govoru obećao je gospodarski razvoj Hrvatske samo ako će hrvatska buržoazija zastupati ideju cjelokupnosti zemalja krune sv. Stjepana (zapravo mađarske države),¹⁸ a to je i pokazao pritiskom na hrvatske novčane zavode i ostala poduzeća koja su bila u vlasništvu oporbenih pojedinaca ili grupacija.¹⁹ Iskonstruiranim izbornim zakonom iz 1888. godine te izbornim terorom (kao i izmjenama saborskog Poslovnika) stvorio je poslušnu saborsku većinu od Narodne stranke koja je postala „Khuenova sluškinja“, a onemogućio je rad pravaško-obzoraške oporbe.²⁰ Prema izbornom zakonu pravo glasa ostvarivalo se poreznim cenzusom, a zbog njegove visoke stope svega dva posto stanovništva²¹ to je pravo i ostvarivalo, većinom o režimu ovisno činovništvo i gospodarstvenici.²² Izbornom trijumfu režimske Narodne stranke pomogla je i izborna geometrija pa su tako izborni kotarevi u kojima se očekivala pobjeda

¹⁰ Horvat 1936: 288.

¹¹ Horvat 1936: 288, Šimetin Šegvić 2014: 15.

¹² Šokčević 2016: 308., Povijest Hrvata 2005: 530, Perić 1997:193.

¹³ Horvat 1936: 21, 288-289.

¹⁴ Šimetin Šegvić 2014: 15.

¹⁵ Povijest Hrvata 2005: 531., Horvat 1936: 296.

¹⁶ Šidak 1968: 124.

¹⁷ Heka 2016: 1093.

¹⁸ Dio domaće buržoazije to je i prihvatio pa se priključio Narodnoj stranci te u Saboru podržavao banovu vlast.

¹⁹ Šidak 1968: 122.

²⁰ Horvat 1936: 302, Šidak 1973: 32.

²¹ Taj postotak je bio (u negativnom smislu) europski rekord tog vremena. Za usporedbu, u Ugarskoj je pravo glasa iz sličnih razloga imalo vrlo malo ljudi, ali ipak više nego u Hrvatskoj – šest posto, Šidak 1968: 124.

²² Horvat 1936: 305, Šokčević 2016: 314.

oporbe reorganizirani u korist vladajuće stranke.²³ Glasanje je bilo javno pa su stoga prijetnje izbornicima uoči ili nakon izbora bile učestale, a sami izbori bili su uvijek provedeni uz nasilje i nepravilnosti.²⁴ Ako bi kojim slučajem pobijedio oporbeni kandidat, često bi se pronalazili razlozi za ponavljanje izbora u tom kotaru.²⁵ Oporbeni političari često su bili na meti različitih progona. Od toga nisu bili imuni ni Mađari pa se tako među njima našao i književnik i bivši pravaš Ksaver Šandor Gjalski, čija je majka bila Mađarica, a koji nije mogao napredovati u upravnoj službi te su mu djela često bila zabranjivana.²⁶

Latinsku izreku *divide et impera* očito je čuo i Khuen-Héderváry jer ju je primjenjivao u Hrvatskoj. Razvijajući srpski nacionalizam, pretvarajući „pravoslavne Hrvate u borbene Srbe“ i postavljanjem Srba na važne političke dužnosti (poput predsjednika Sabora ili predstojnika Odjela za unutarnje poslove) poticao je sukobe između Hrvata i Srba.²⁷ Srpska buržoazija podržavala ga je i zbog toga što je zahvaljujući njemu doživjela ekonomski uspon, ali i zbog bliskih veza Monarhije (čiji je ban bio čovjek) sa srpskom vladajućom dinastijom Obrenović,²⁸ sukoba s bivšom vladom Ivana Mažuranića i njegovom školskom reformom te hrvatskom buržoazijom oko nekih pitanja poput okupacije Bosne i Hercegovine.²⁹ Kako bi ih pridobio, Khuen-Héderváry dao im je crkvenoškolsku autonomiju, izjednačio upotrebu ćirilice i latinice u javnim ustanovama te iz proračuna dao financijsku potporu pravoslavnim institucijama, a nakon izbora 1884. godine srpski zastupnici i formalno su se priključili režimskoj Narodnoj stranci (unutar koje su oformili Srpski klub) pa su dobili pogrdan naziv „Khuenovi Srbi“.³⁰ Kako bi razjedinio hrvatski narod i tako ga oslabio, Khuen-Héderváry je poticao razvoj regionalnog „Slavonstva“.³¹ Provodi se nasilna mađarizacija, prije svega na željeznicama i u obrazovanju, gradnjom mađarskih škola i uvođenjem mađarskog jezika kao obaveznog predmeta u srednjim školama 1894. godine.³² Pravnik i povjesničar Ladislav Heka to nastoji prikazati kao ustupke ugarskoj vladi čiji predsjednik predlaže imenovanje bana, a zaboravlja da je to vrijedilo i za Khuen-Héderváryjeve prethodnike.³³ Također, Heka navodi nekoliko primjera u kojima Khuen-Héderváry u Ugarskom saboru kao ministar-predsjednik

²³ Horvat 1936: 305.

²⁴ Šidak 1968: 124.

²⁵ Horvat 1936: 305.

²⁶ Zanimljivo je da ih je i sam ban čitao te prijavljivao državnom odvjetništvu., Heka 2016: 1069.

²⁷ Horvat 1936: 305-306.

²⁸ Horvat 1936: 21, Šidak 1973: 31, Šimetin Šegvić 2014: 20.

²⁹ Šidak 1968: 121-122.

³⁰ Šidak 1968: 133.

³¹ Macan 1992: 323, Šidak 1968: 122.

³² Horvat 1936: 308, Šidak 1973: 33.

³³ Heka 2016: 1073.

brani Hrvatsku i Hrvate, ali on time prvenstveno brani sebe i rezultate svog banovanja.³⁴ Khuen-Héderváryjev pokušaj nasilnog podčinjavanja Hrvatske Mađarskoj ostao je samo pokušaj kojem se hrvatski narod odupirao. O tome piše i mađarski *Pesti Napló* koji kaže da „deset godina Khuenove pacifikacije Hrvatske postoji samo na papiru i u banovoj bujnoj mašti“.³⁵ Kao posljedica takvog načina banovanja pojavilo se jako antimadžarsko raspoloženje, česti antimadžarski prosvjedi i paljenja mađarskih zastava.³⁶ Čitavo vrijeme vladavine Khuen-Héderváry je imao i potporu dvora, o čemu svjedoče česta odlikovanja pa je tako dobio i ono najveće – Red zlatnog runa.³⁷ Upravo zbog podrške iz Beča, često se spominjao kao kandidat za ugarskog ministra-predsjednika pa ga zbog toga nisi voljeli ugarski ministri-predsjednici Sándor Wekerle i Dezső Bánffy koji su ga smatrali nelojalnim “novim Jelačićem”.³⁸

Ipak, bilo je i pozitivnih aspekata Khuen-Héderváryjeve vladavine. Zahvaljujući naporima predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavog došlo je do razvoja kulture, graditeljstva i školstva.³⁹ Dolazi do modernizacije školstva, osnivaju se strukovne škole, raste broj škola i učenika koji ih pohađaju.⁴⁰ Raste i broj studenata, a od 1895. godine studirati su mogle i žene.⁴¹ U školstvu se javlja i inkluzija djece s teškoćama pa je tako 1891. godine osnovana škola za gluhe, a 1895. godine škola za slijepe.⁴² U njegovo doba došlo je do značajnog razvoja grada Zagreba pa su tako Zrinjevac i Trg kralja Tomislava dobili današnji izgled, a među brojnim sagrađenim zgradama treba spomenuti onu Hrvatskog narodnog kazališta, današnjeg muzeja Mimare, Muzeja za umjetnost i obrt te Umjetnički paviljon.⁴³ Razvoj gospodarstva i novčarskih ustanova bio je usporen zbog nedostatka novca, s obzirom na to da je novac koji je ostajao u hrvatskoj blagajni bio jedva dovoljan za obavljanje autonomnih poslova, a novac za zajedničke poslove trošio se za mađarske interese (najčešće za investicije na području same Mađarske).⁴⁴ Tek krajem 19. stoljeća dolazi do značajnijeg gospodarskog oporavka zbog izgradnje željeznica.⁴⁵ Raste broj novčarskih ustanova⁴⁶ pa je tako banovim zalaganjem 1892. godine osnovana Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka,

³⁴ Heka 2016: 1082.

³⁵ Horvat 1936: 316.

³⁶ Šokčević 2016: 308.

³⁷ Horvat 1936: 290.

³⁸ Šimetin Šegvić 2014: 21.

³⁹ Povijest Hrvata 2005: 534.

⁴⁰ Šokčević 2016: 321.

⁴¹ Šokčević 2016: 322.

⁴² Šokčević 2016: 322.

⁴³ Heka 2016: 1094, 1069-1070.

⁴⁴ Povijest Hrvata 2005: 532, Šidak 1968: 125.

⁴⁵ Šokčević 2016: 316.

⁴⁶ Godine 1890. bilo je sedam banaka, 41 štedionica i 46 kreditnih zadruga, a 1910. godine bilo je sveukupno 1039 novčarskih ustanova vrijednih preko 300 milijuna kruna; Šokčević 2016: 317.

ali je ona poslovala samo u korist njemu naklonjenih veleposjeda.⁴⁷ Smanjuje se broj ljudi koji rade u poljoprivredi,⁴⁸ a u industriji dolazi do razvoja drvne industrije koja je bila među najboljima ne samo u čitavoj Monarhiji nego i u Europi.⁴⁹ Khuen-Héderváryjev režim nastojao je spriječiti značajniji industrijski razvoj u gradovima i ostaviti ih na obrtničkom stupnju kako ne bi konkurirali mađarskoj industriji,⁵⁰ tako da su hrvatske zemlje i dalje ostale najzaostalije pokrajine Monarhije.⁵¹ Zbog kvalitetnije zdravstvene skrbi i boljeg životnog standarda smanjuje se stopa mortaliteta i povećava broj stanovnika.⁵² Povećava se i broj gradskog stanovništva, ali je ta brojka i dalje mala.⁵³ S druge strane, započinje sustavno iseljavanje hrvatskog stanovništva u prekomorske zemlje, prije svega u Sjedinjene Američke Države gdje je otišlo više od 500.000 Hrvata, a banovi „agenti“ često su primijećeni kako potiču ljude na iseljavanje.⁵⁴ Na kraju, zanimljivo je istaknuti i činjenicu da je Károly Khuen-Héderváry bio proglašen počasnim građaninom Zagreba te da su njegovo ime nosila dva trga, onaj u Zagrebu i Osijeku (ironijom sudbine, osječki trg danas nosi ime njegovog najvećeg političkog protivnika Ante Starčevića).⁵⁵

Temu za svoj diplomski rad *Stranka prava u vrijeme banovanja Khuen-Héderváryja (1883.-1903.)* odabrao sam zbog dugogodišnjeg zanimanja za povijest Stranke prava te kontroverznu ličnost bana Khuen-Héderváryja. Namjera mi je da, na temelju dosad objavljenih knjiga i članaka te onovremenih časopisa, prikažem djelovanje Stranke prava i njenih političara u Khuen-Héderváryjevo doba. Ova tema dosad je u historiografiji obrađena samo u okviru većih sinteza hrvatske ili pravaške povijesti ili kraćih monografija koje se bave određenom problematikom, tj. ne postoji jedinstvena sinteza banovanja Khuen-Héderváryja kao ni djelovanja pravaških političara u to doba. Ipak, literatura korištena prilikom pisanja ovog rada kvalitetom je većinom na vrlo visokoj razini, ali kvantitetom je nešto slabija jer uz nedostatak cjelokupnih sinteza neke teme nisu dovoljno ili nikako obrađene (primjerice, pravaška uloga u protusrpskim demonstracijama 1902. godine i korištenje karikatura u političke svrhe).

⁴⁷ Povijest Hrvata 2005: 533-534.

⁴⁸ Ta brojka i dalje obuhvaća većinu stanovništva, ali je ipak smanjena s 84,6% 1890. godine na 78,36% 1910. godine; Šokčević 2016: 318.

⁴⁹ Šokčević 2016: 317.

⁵⁰ Šidak 1968: 128.

⁵¹ Šidak 1968: 139.

⁵² Godine 1880. bilo je 2.506.228 stanovnika, a 1913. godine taj se broj povećao na 3.548.000 stanovnika, Šokčević 2016: 320-321.

⁵³ Broj stanovništva u gradovima između 1880. i 1890. godine povećao se za 14,96%, ali 1910. godine i dalje svega 8,5% stanovništva živi u gradovima; Šidak 1968: 139.

⁵⁴ Horvat 1936: 308, Macan 1992: 321, Povijest Hrvata 2005: 532.

⁵⁵ Heka 2016: 1094.

2. Pravaši i Khuen-Héderváry

Najveća oporbena stranka u doba banovanja Khuen-Héderváryja, ali i njegov najopasniji protivnik, bila je Stranka prava. Zahvaljujući nezadovoljstvu nagodbenim sustavom pravaši su ponovno postigli popularnost još u doba banovanja Ivana Mažuranića i Ladislava Pejačevića, a značajnu ulogu imali su i tijekom Narodnog pokreta 1883. godine.⁵⁶ U političkom životu pravaši su se koristili metodom radikalne propagande umjesto revolucionarnih akcija jer je Starčević smatrao da vanjskopolitička situacija (kao i unutarnja snaga) još nije povoljna za takve akcije.⁵⁷ Umjesto toga pravaši su nastojali pripremiti teren za buduće akcije, a ponekim prosvjedom protiv nagodbenog sustava nastojali su probuditi (ili je ostaviti budnom) narodnu svijest protiv tuđe vlasti.⁵⁸ Uz političku propagandu pravaši su aktivno djelovali i u Saboru, gdje su ukazivali (u brojnim adresama kralju, interpelacijama i saborskim govorima) na štetnost Nagodbe i tražili ujedinjenje hrvatskih zemalja,⁵⁹ kao i na području književnosti gdje su najistaknutiji predstavnici bili Eugen Kumičić, Ante Kovačić i August Harambašić.⁶⁰ Nakon raskola Stranke prava sredinom 90-ih godina 19. stoljeća, strankom su prevladali međusobni sukobi između različitih pravaških grupacija pa više nije moglo biti govora o nekim energičnim političkim akcijama.⁶¹

Osnovna ideja pravaške ideologije ostaje ista, samostalna hrvatska država koja je s Mađarskom i Austrijom povezana isključivo osobom vladara.⁶² Pravaški političari i dalje se vode idejama stranačkog vođe Ante Starčevića pa, primjerice, nisu podržali prijedlog obzoraša Koste Vojnovića o procjeni povrede ustava i nagodbenog sustava tijekom razdoblja komesarijata jer oni Nagodbu nisu priznavali.⁶³ Ipak, tijekom vremena dolazi do različitih preinaka tih ideja (na primjer antidinastijski stav se s vremenom ublažava)⁶⁴ pa tako 90-ih godina 19. stoljeća dolazi do promjene s radikalne na umjerenu opoziciju, što zbog progona režima i nastojanja skidanja „veleizdajničkog“ predznaka ispred imena stranke, što zbog povećanja utjecaja trgovaca i zemljoposjednika u stranci koji se boje da bi zbog sukoba s

⁵⁶ Šidak 1968: 130.

⁵⁷ Šidak 1968: 130.

⁵⁸ Šidak 1968: 130.

⁵⁹ Šidak 1968: 133-134.

⁶⁰ Šidak 1968: 135, Gross 2000: 643-654.

⁶¹ Šidak 1968: 152.

⁶² Šidak 1968: 130.

⁶³ Gross 2000: 415-417.

⁶⁴ Šidak 1968: 130.

dualističkim sustavom mogli ekonomski izgubiti.⁶⁵ Novom smjeru pogodovala je i kriza dualizma jer su pravaški političari bili uvjereni da će zbog toga Monarhija morati krenuti putevima novog državnopravnog uređenja u kojima će Hrvati moći ostvariti svoje zahtjeve.⁶⁶ Najzaslužnije osobe za modifikaciju izvornih Starčevićevih ideja bili su Fran Folnegović i novi član stranke Josip Frank, koji je uz Starčevićovu moralnu podršku izbacio iz stranke sve starčevićanske elemente i stranku pretvorio u „Frankovu stranku“.⁶⁷ Ipak, Ante Starčević je i dalje ostao svoj pa je Austriju smatrao najvećim neprijateljem Hrvata, puno opasnijim od Mađara.⁶⁸ I dalje je oštrim riječima, sarkazmom i grubim izrazima, ali uvijek dostojanstveno, kritizirao Nagodbu.⁶⁹ Za razliku od Starčevića, njegov nećak i novi saborski zastupnik David Starčević koristio se psovka, izgređima, upadicama, stvaranjem graje i galame sa saborskih galerija, ali je unatoč takvom stilu (najviše zbog svoje borbenosti) postao najpopularniji pravaški zastupnik.⁷⁰ Starčevićev smjer je u početku prevladao jer članovi stranke koji su se zalagali za umjereniju politiku poput Folnegovića u svojim saborskim govorima i novinskim tekstovima nisu odstupali od Starčevićevog načela.⁷¹ Zbog zaokreta od Starčevićevih ideja, Stranka prava često je u govorima bila na meti Khuen-Héderváryja koji je naziva „neozbiljnom i neiskrenom družbom koja luta u magli“ te ismijava Starčevića zbog kolebanja između svojih i Frankovih ideja.⁷² Khuen-Héderváryju je u prilog za dokazivanje odstupanja od Starčevićevih ideja išao i sporazum s Neodvisnom narodnom strankom, a sami obzoraši u politički život uvode novi pojam - „moderno pravaštvo“.⁷³

3. Suradnja pravaša i obzoraša

Uz Stranku prava jedina oporba režimu bila je Neodvisna narodna stranka. Stranku su osnovali Franjo Rački i Matija Mrazović 1880. godine zbog neslaganja s politikom Narodne stranke, a zbog stranačkog glasila Obzor prozvani su obzorašima.⁷⁴ Povod raskolu Narodne stranke bio je Mrazovićev prijedlog da se ukine tečaj mađarskog jezika za činovnike, čemu se

⁶⁵ Šidak 1968: 143-144.

⁶⁶ Šidak 1968: 144.

⁶⁷ Šidak 1968: 144-145.

⁶⁸ Šidak 1968: 130.

⁶⁹ Gross 2000: 419.

⁷⁰ Gross 2000: 419-420.

⁷¹ Gross 2000: 431, 438.

⁷² Gross 2000: 753, 756.

⁷³ Gross 2000: 763-764, 804.

⁷⁴ Strižić 1998: 36; Šidak 1973: 31.

usprotivio Mirko Horvat kojeg je podržala većina saborskih zastupnika narodnjaka.⁷⁵ Iako je javnost smatrala da je glavni vođa i ideolog stranke bio biskup Josip Juraj Strossmayer, povjesničarka Mirjana Gross smatra da on nije imao neki značajniji utjecaj u stranci.⁷⁶ Obzoraši se ne protive Nagodbi, ali smatraju da se nagodbom priznata samouprava krši i da je treba zaštititi.⁷⁷ Osim toga zalažu se i za ujedinjenje hrvatskih zemalja, njihovu financijsku, upravnu i zakonodavnu samostalnost na području izravnih poreza, prometa, obrta i sudstva, samostalni prijedlog bana i banske vlade te hrvatskih predstavnika na zajedničkom saboru, kulturni napredak te promjenu izbornog i tiskovnog zakona.⁷⁸ I ovakav umjeren program obzoraša bio je trn u oku Khuen-Héderváryju pa su mu i obzoraši i biskup Strossmayer bili na meti, kao i pravaši.⁷⁹ Upravo zbog bana kao zajedničkog neprijatelja nametnula se potreba suradnje oporbenih stranaka. Iz redova pravaša za suradnju su posebno bili zainteresirani Fran Folnegović i Erazmo Barčić, ali se Ante Starčević zbog svojih načela, ali i zbog osobnog sukoba sa Strossmayerom tome oštro protivio.⁸⁰ Za njega su i Strossmayer i obzoraši bili „Slavoserbi“, nemoralni, nečedni i neljudski.⁸¹ Ipak, nisu svi obzoraši bili pristaše suradnje s pravašima jer su smatrali da bi to bilo opasno, da bi im uništilo egzistenciju jer pravaši nisu bili spremni na kompromis oko Nagodbe, nego su joj se strogo protivili.⁸² Ta skupina obzoraša nastojala je na krilima prihvaćanja Nagodbe doći na vlast te s vlasti, uz pomoć Beča, pokušati poboljšati položaj Hrvatske u okviru Nagodbe.⁸³ I sam *Obzor* često je znao podbosti pravaše zbog nekog njihovog političkog ili izbornog neuspjeha, na što im pravaši u novopokrenutom *Hrvatskom narodu* nisu ostali dužni.⁸⁴ Na ljetnim parlamentarnim izborima 1892. godine Stranka prava je, zbog izbornog zakona koji je išao banu u korist, doživjela debakl. Od 40-ak jakih kandidata svega njih osmero pobijedilo je protivnike i ušlo u Sabor, Narodna stranka dobila je 78 zastupnika, a obzoraši se nisu ni kandidirali na izborima.⁸⁵ Bili su to prvi izbori provedeni po novom izbornom zakonu iz 1888. godine, skrojenom u korist vladajuće Narodne stranke.⁸⁶ Iako su ovakvi izborni rezultati trebali potaknuti pravaše i obzoraše na zajedničku suradnju, to se

⁷⁵ Cipek, Matković 2006: 284.

⁷⁶ Stržić 1998: 36.

⁷⁷ Cipek, Matković 2006: 284-285.

⁷⁸ Cipek, Matković 2006: 285-286.

⁷⁹ Stržić 1998: 37.

⁸⁰ Stržić 1998: 37.

⁸¹ Stržić 1998: 85.

⁸² Stržić 1998: 37.

⁸³ Stržić 1998: 37.

⁸⁴ Stržić 1998: 84-86.

⁸⁵ Obzoraši su prvo pravašima predložili izborni sporazum, a nakon što su brojni pravaši to odbili, obzoraši su očekujući debakl odlučili da neće izaći na izbore, nego pozvati svoje pristaše na glasanje za pravaške kandidate.; Stržić 1998: 86-87, Dubravica 2004: 73..

⁸⁶ Dubravica 2004: 72.

nije dogodilo, nego su nastavljeni međusobni obračuni i optuživanje druge strane za izborni poraz.⁸⁷

Pravaši pod vodstvom Josipa Franka u kolovozu 1892. godine predlažu novom Saboru adresu caru Franji Josipu I. u kojoj su izrazili spremnost na suradnju s dualističkim elementima (iako sam dualizam i dalje odbacuju) i prihvaćanje kraljeve zavjernice iz 1867. godine kojom car garantira samostalnost i cjelokupnost Ugarskoj i „zemljama posestrimama“, točnije Hrvatskoj i Slavoniji. Svojim govorom ovu adresu podržao je i dotada žestok protivnik dualizma Ante Starčević, izrazito razočaran izbornim neuspjehom.⁸⁸ Mirjana Gross smatra da je Frankovom adresom dovršena prva faza propadanja Stranke prava.⁸⁹ Ipak, pravaški kompromis oko dualizma i politička nužda doveli su do suradnje s obzorašima. Na sastanku kojeg je inicirao Aleksandar Bresztyenski,⁹⁰ a koji je održan 18. prosinca 1892. godine, dvije oporbene stranke sklopile su politički sporazum kako bi udruženo mogli parirati Khuen-Héderváryjevu režimu. Kako je pravaška *Hrvatska* izvijestila 31. prosinca 1892. godine, odsad „imaju jednu zastavu, jedan program, onaj program, koji su i do sada vjerno i nepokolebivo izpunjavali svi otačbenici, oživotvorenje državnoga i pravnoga prava Hrvatske i njezine zakonite nezavisnosti, slobode i cjelokupnosti u Monarhiji“.⁹¹ Zbog činjenice da su pravaši obzorašima poručili da neće odgovarati bude li Ante Starčević i dalje pisao protiv obzoraša, pretpostavlja se da on nije sudjelovao u sklapanju sporazuma s oporbom, ali je svjestan teškog stanja stranke (i neujedinjene oporbe) takvu situaciju morao prihvatiti.⁹² Kompromisno pravaši su prihvatili dualističku politiku obzoraša, a obzoraši su prihvatili pravaško viđenje hrvatskih granica, tj. ujedinjenje hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine.⁹³ Prema mišljenju Mirjane Gross, time je definitivno nestala Starčevićeva Stranka prava koja je odbacivala dualistički okvir Monarhije, a priznavala samo zajedničkog vladara.⁹⁴ Zanimljivo je da su tijekom proslave sklapanja sporazuma okupljeni uglednici uzvikivali imena ljutih protivnika, Starčevića i Strossmayera, a jedan od vodećih pravaša Fran Folnegović održao je sljedeći govor: „Hrvatskom narodu je potreban jedan Starčević, kao glava tijelu, jedan Strossmayer kao srce junačkim grudima!“⁹⁵ Ovaj pomalo zakašnjeli sporazum (kojeg je po mišljenju historioografa

⁸⁷ Stržić 1998: 87.

⁸⁸ Stržić 1998: 87-91.

⁸⁹ Stržić 1998: 90.

⁹⁰ Dubravica 2004: 76.

⁹¹ Stržić 1998: 95.

⁹² Stržić 1998: 95-96.

⁹³ Stržić 1998: 96.

⁹⁴ Stržić 1998: 96.

⁹⁵ Stržić 1998: 99.

trebalo sklopiti uoči izbora, a ne nakon njih) dobio je snažnu podršku ljudi diljem Hrvatske, Dalmacije i Istre, dok ga je Khuen-Héderváry omalovažavao i podcjenjivao, a njegove režimske *Narodne novine* u članku „Komedija“ opsežno su opisale povijest svađa i optužbi između sadašnjih partnera.⁹⁶ Ban je na svakojake načine pokušao stvoriti razdor unutar ujedinjene oporbe. Kritizirao je obzoraše, a pravašima nudio suradnju i razgovore te time želio izazvati sumnju između stranačkih partnera i dovesti do raskida suradnje.⁹⁷

Prvi test za pravaško-obzorašku koaliciju bili su zagrebački izbori u travnju 1893. godine. Režim je kandidirao pravnik i sveučilišnog rektora Josipa Pliverića, a udružena oporba liječnika Milana Amruša koji je na kraju tijesnom većinom i pobijedio.⁹⁸ Iako je time potvrđen smisao ujedinjenja, uspjeh oporbe je bio kratkotrajan jer je već u svibnju na izborima za prvi kotar zagrebački Pliverić pobijedio (uz brojne pritiske, uhićenja i nepravilnosti) kandidata oporbe Tadiju Smičiklasa.⁹⁹ No, to nije slomilo jedinstvo oporbe. Svoju slogu pokazali su zajedničkom proslavom Starčevićevog rođendana pa imendana, a oporbeni listovi su opširno i s velikim oduševljenjem opisivali Strossmayerov posjet Starčeviću u Krapinskim Toplicama nakon 25 godina, što je opisano kao njihova formalna pomirba.¹⁰⁰ Na zajedničkoj skupštini donesen je 14. travnja 1894. godine zajednički programski „Sporazumak“,¹⁰¹ koji je bio obostrano kompromisni sporazum sastavljen na temelju pojedinačnih programa dviju stranaka.¹⁰² Prema programu Neodvisna narodna stranka zalagala se za ujedinjenje hrvatskih zemalja, a nadali su se da će se tome priključiti i slovenske zemlje. Za razliku od njih, pravaši stanovnike slovenskih zemalja nazivaju Alpskim ili Planinskim Hrvatima, a ne posebnim narodom¹⁰³ te u svojoj koncepciji ujedinjene Hrvatske vide i Istru i Bosnu i Hercegovinu, zbog čega su između koalicijskih partnera izbile žestoke polemike koje su završile kad je povjesničar Tadija Smičiklas potvrdio „da Hrvatska ima pravo na veći dio Bosne“.¹⁰⁴ Takvo ujedinjenje trebalo je provesti unutar okvira Monarhije, čime je oporba pokazala da joj je cilj poboljšati hrvatski državopravni položaj ustavnim putem.¹⁰⁵ Iz „Sporazumka“ se moglo iščitati zalaganje

⁹⁶ Stržić 1998: 96-98, 102.

⁹⁷ Stržić 1998: 122-123.

⁹⁸ Stržić 1998: 108.

⁹⁹ Stržić 1998: 108-110.

¹⁰⁰ Strossmayer je zapravo u Krapinskim Toplicama boravio u posjetu župniku Rukavini koji ga je onda odveo kod Starčevića. Da Strossmayeru to baš i nije bilo drago, svjedoči pismo koje je poslao Franji Račkome u kojem navodi da je samo želio pristojno reagirati na taj gotov čin, a samog Starčevića nazvao je (vanjskim i unutarnjim) monstrumom.; Stržić 1998: 115-117.

¹⁰¹ Matković 2001: 40.

¹⁰² Matković 2001: 41.

¹⁰³ Iako kasnije ističu slovensku posebnost, a izraz „Planinski Hrvati“ objašnjen je kao izraz kojim se odaje ljubav prema susjednom narodu.; Stržić 1998: 134-135; Matković 2001: 43.

¹⁰⁴ Matković 2001: 39.

¹⁰⁵ Matković 2001: 41.

za preuređenje Monarhije i stvaranje jedinstvene hrvatske cjeline ravnopravne Austriji i Mađarskoj, tj. trijalizam, za koji su se i ranije zalagali neki obzoraši poput Račkoga, a kasnije i brojni pravaši (iako je Ante Starčević isprva trijalizam smatrao doskočicom bečkih vlasti u borbi protiv Mađara, a koji bi Hrvatskoj donijeli samo prevlast centralističkih snaga).¹⁰⁶ U skladu s europskim trendovima, zahtijevale su se demokratske slobode (sloboda izbora, okupljanja i vladavina parlamentarizma), proširenje izbornog prava te modernije i pravednije zakonodavstvo.¹⁰⁷

Pravaško-obzoraška sloga još je bila vidljiva u zajedničkoj potpori i prikupljanju novčanih sredstava prilikom izgradnje Starčevićevog doma u Zagrebu 1894. godine.¹⁰⁸ No, ta sloga je bila kratkog vijeka. Već sam „Sporazumak“ izazvao je nezadovoljstvo i dijela obzoraša i dijela pravaša (koje je umirio Starčević stavljanjem svoga potpisa) koji su smatrali da su kompromisni ustupci otišli predaleko.¹⁰⁹ Prvi nesporazum javlja se sredinom travnja 1894. godine kad su se sastali predstavnici pravaša i obzoraša kako bi se dogovorili oko novog naziva za stranku ujedinjene oporbe. Pravaši su htjeli da se ta stranka zove Stranka prava (takav prijedlog prihvatili su i neki obzoraši poput Milana Amruša), ali vodeći obzoraši Tadija Smičiklas i Šime Mazzura protive se stapanju u pravašku stranku i predlažu naziv Sjedinjena državnopravna stranka ili Hrvatska stranka. Šandor Bresztynszky predložio je kompromisno rješenje, da se stranka zove Hrvatska stranka prava, ali su Smičiklas i Mazzura i taj prijedlog odbili pa je, kako bi se sačuvalo teško postignuto jedinstvo, odlučeno da se takva odluka odgodi. Studenti su pokrenuli demonstracije protiv Smičiklasa i Mazzure, pritom im verbalno prijeteći, jer su ih smatrali odgovornima za možebitni raspad ujedinjene oporbe. Smičiklas je upozorio da iza demonstracija stoji tek dio studentske populacije predvođene sinom Josipa Franka Vladimirom, na što je Frank odgovorio optužbama da se Smičiklas protivi imenu Stranke prava jer bi mu članstvo u stranci takvog imena onemogućilo primanje u Predsjedništvo Jugoslavenske akademije. *Obzor* je 25. listopada objavio vijest novosadske *Straže* u kojoj srpski novinar Stevan Jović tvrdi da je s nekim istaknutim pravašem vodio razgovore o hrvatsko-srpskom sporazumu kojim bi se dva naroda spojila u jedan, onaj srpski, a dvije crkve (katolička i pravoslavna) u jednu – pravoslavnu.¹¹⁰ *Obzor* je tvrdio da je taj istaknuti pravaš Josip Frank, a nakon što je to sam Jović demantirao, Frank i pravaška *Hrvatska* sasuli su drvlje i kamenje

¹⁰⁶ Matković 2001: 49.

¹⁰⁷ Matković 2001: 51.

¹⁰⁸ Stržić 1998: 138-144.

¹⁰⁹ Matković 2001: 51-52.

¹¹⁰ Stržić 1998: 144-145.

na obzoraše.¹¹¹ Potom je sukob izazvao posprdni članak *Hrvatske* o banu Josipu Jelačiću¹¹² od 3. siječnja 1895. godine, čiji je autor bio svećenik Stjepan Šafran koji je svojim člankom izazvao burne polemike između pravaškog i neodvisnog stranačkog glasila.¹¹³

Svi ovi sukobi doveli su do kraha oporbene suradnje. Ipak, nakon raskola u Stranci prava 1895. godine i odlaska one grupacije ljudi¹¹⁴ koja je stvarala najviše problema u suradnji s drugim oporbenim strankama, pravaško-obzoraška suradnja je nastavljena. Pod nazivom „Udružena opozicija“ zajednički su izašli na izbore održane u svibnju 1897. godine, na kojima je većinu ponovno dobila Narodna stranka, ali značajan uspjeh ostvarile su i oporbene stranke osvojivši trećinu umjesto dotadašnje desetine mandata.¹¹⁵ Zapravo su osvojile 31 mandat, ali je to izbornim prevarama i pritiscima prilikom ponavljanja izbora u nekim kotarevima smanjeno na 25 mandata, od čega su domovinaši Frana Folnegovića osvojili četrnaest, obzoraši devet, a Čista stranka prava Josipa Franka svega dva zastupnička mjesta.¹¹⁶ Kao oblik pritiska treba navesti slučaj u Bošnjacima kod Županje, gdje je pobjedi vladinog kandidata Josipa Šilovića pomoglo krvoproliće do kojeg je došlo kad su oružnici pucali u narod i ubili 16 osoba.¹¹⁷ Uspjehu „združene opozicije“ najviše su pomogli imućni seoski birači koji su bili pod utjecajem svećenstva, a zbog sukoba mađarske vlade i Crkve oko donošenja nekih liberalnih zakona (poput zakona o civilnom braku) svećenstvo nije agitiralo za Khuen-Héderváryjeve kandidate nego za oporbene kandidate.¹¹⁸ Zbog međusobnih sukoba oko različitih koncepcija stranačke politike domovinaše su napustili brojni ugledni članovi poput Davida Starčevića, Franka Potočnjaka, baruna Rukavine, Bogoslava Mažuranića i Ivana Ružića.¹¹⁹ Frankovci su pokušali to iskoristiti te privući što više nezadovoljnih domovinaša u svoje redove, ali im to nije pošlo za rukom te su privukli samo Starčevića.¹²⁰ Uoči novih parlamentarnih izbora koji su se trebali održati u svibnju 1902. godine, došlo je do novih pregovora oporbe o zajedničkoj suradnji na

¹¹¹ Strižić 1998: 145.

¹¹² Jelačić nije bio omiljena povijesna ličnost među pravaškim političarima. Optuživali su ga da je bio bečki sluga kojem je (za razliku od njegovog protivnika Lajosa Kossutha) spomenik podigla Austrija, a ne hrvatski narod. Uzrok mržnje prema Jelačiću bio je i na osobnoj razini jer je Ante Starčević optuživao Jelačića da je, zajedno s barunom Metelom Ožegovićem, zaslužan za njegov neizbor na mjesto profesora filozofije na zagrebačkoj pravnoj akademiji.; Strižić 1998: 147.

¹¹³ Strižić 1998: 145-149.

¹¹⁴ Zanimljivo je da su nakon raskola obje pravaške grupacije i dalje zadržale „Sporazumak“ i na njega se često pozivale.; Matković 2001: 180.

¹¹⁵ Dubravica 2004: 76-77.

¹¹⁶ Dubravica 2004: 77-79.

¹¹⁷ Dubravica 2004: 77-78.

¹¹⁸ Dubravica 2004: 77.

¹¹⁹ Matković 2001: 115.

¹²⁰ Čak su u svojim novinama počeli objavljivati pozitivne tekstove o Franku Potočnjaku, kojeg su prije žestoko napadali, ali je on napustio pravaštvo i priklonio se socijaldemokratima.; Matković 2001: 115.

izborima, a ovog puta su u razgovore uz domovinaše i obzoraše bili uključeni i frankovci.¹²¹ Zbog straha da će ujedinjena oporba osvojiti značajan (možda čak i ugrožavajući) broj mandata, Khuen-Héderváry odlučio je izbore održati šest mjeseci ranije, u studenom 1901. godine, kako bi oporba izgubila potrebno vrijeme za sklapanje predizbornog sporazuma.¹²² Zbog propasti zajedničkog nastupa oporbe te krivotvorenja listi izbornika oporba je ponovno doživjela debakl te od 88 mandata osvojila svega 13 mandata (jedanaest obzoraško-domovinaška koalicija, a dva frankovci).¹²³ Težak poraz na izborima natjerao je obzoraše i domovinaše da se 15. siječnja 1902. godine ujedine u jedinstvenu stranku imena Hrvatska opozicija.¹²⁴ Ovaj naziv bio je pomalo neodređen, ali i netočan jer nije obuhvaćao sve stranke hrvatske opozicije poput Čiste stranke prava.¹²⁵ Kako bi u svoje redove pridobili i frankovce, odlučili su stranku 29. siječnja 1903. godine preimenovati u Hrvatsku stranku prava te su donijeli i program stranke u kojem se zalažu za opće izborno pravo i financijsku samostalnost Hrvatske.¹²⁶ Na stranačkoj skupštini prilikom promjene naziva stranke sudjelovao je i stranački vrh Čiste stranke prava (Frank, Starčević i Kumičić). Dana 17. veljače 1903. godine predstavnici frankovaca održali su sastanak sa Središnjim odborom Hrvatske stranke prava na kojem je bio postignut sporazum o jedinstvenoj organizaciji dviju stranaka te organiziranju zajedničkog stranačkog glasila.¹²⁷ Čista stranka prava ostala je samostalna stranka, a Hrvatska stranka prava ušla je u koaliciju s Hrvatskom pučkom naprednom strankom te srpskim oporbenim strankama, Srpskom samostalnom strankom i Srpskom radikalnom strankom, čime početkom 1906. godine nastaje Hrvatsko-srpska koalicija.¹²⁸ Osim sa Srbima Hrvatska stranka prava odlučila je surađivati i s mađarskim oporbenim strankama (koje će uskoro postati vladajućim strankama) jer su smatrali da će hrvatske interese moći ostvariti samo sporazumno s Mađarima.¹²⁹ Također su se pokušali povezati i s kršćansko-socijalnom grupacijom u Sloveniji koju je predvodio Janez Krek, ali je taj pokušaj propao.¹³⁰ Koalicija je na izborima 1906. godine, koji su zahvaljujući novom banu Teodoru Pejačeviću i novoj ugarskoj vladi prošli bez pritiska i izbornih prijevara, osvojila 32 mandata, a na izborima 1908. godine trijumfirali su i osvojili 56 mandata i samostalnu vlast

¹²¹ Dubravica 2004: 80-81.

¹²² Dubravica 2004: 81.

¹²³ Dubravica 2004: 82.

¹²⁴ Dubravica 2004: 84.

¹²⁵ Perić 2009: 33.

¹²⁶ Dubravica 2004: 85.

¹²⁷ Perić 2009: 33-34.

¹²⁸ Dubravica 2004: 86.

¹²⁹ Matković 2001: 113.

¹³⁰ Matković 2001: 112-113.

koju su obnašali do raspada Monarhije.¹³¹ Hrvatska stranka prava se 1910. godine sjedinila s Hrvatskom pučkom naprednom strankom te dobila naziv Hrvatska ujedinjena samostalna stranka koja će biti jedna od vodećih stranaka Hrvatsko-srpske koalicije sve do raspada Monarhije, kad je donesena odluka o njezinu ukidanju.¹³²

4. Paljenje mađarskih zastava 1895. i raskol stranke

Povodom otvaranja novih zgrada Hrvatskog narodnog kazališta, Glazbenog zavoda, Realne gimnazije te Visoke trgovačke škole, Zagreb je između 14. i 16. listopada 1895. godine posjetio car Franjo Josip I.¹³³ Bio je to treći vladarev posjet Hrvatskoj jer je Franjo Josip I. posjetio Požegu 1880-ih te Pleternicu i Bjelovar, gdje je izbila poznata Bjelovarska afera.¹³⁴ Za carev posjet znalo se još u jesen 1894. godine, kad je gradonačelnik Adolf Mošinsky tu vijest objavio Skupštini i od nje tražio odobrenje kredita za troškove posjeta.¹³⁵ Ti dani proglašeni su praznikom, nastava se nije održavala, a u Zagreb je stiglo oko 40.000 ljudi iz ostalih dijelova Monarhije.¹³⁶ U „Središnjem odboru za doček Njegova cesarskoga i kraljevskog apoštolskoga Veličanstva“ djelovali su i neki pravaški političari poput Frana Folnegovića, Eugena Kumičića i Gjüre Deželića.¹³⁷ U Odboru za dekoraciju sudjelovali su najveći hrvatski arhitekti i umjetnici kao što su, primjerice, Herman Bolle, Vlaho Bukovac i Robert Frangeš Mihanović.¹³⁸ Povodom careva posjeta novoootvoreni trg (današnji Trg kralja Tomislava) dobio je ime po samome caru, a cijeli prostor oko trga raskošno je ukrašen vijencima, pozdravnim porukama, ukrasima te mađarskim i hrvatskim zastavama.¹³⁹ O uspjehu dekoracije i osvjetljenja (za što je bio zadužen venecijanski „kralj svjetla“ Francesco Zentilomo s 40.000 svjetiljki) pisale su i *Narodne novine* i *Agramer Zeitung*, a pravaška *Hrvatska* je osim pohvala pozvala građane da ne vješaju nikakve druge zastave osim hrvatskih.¹⁴⁰ Pravaši su smatrali da je vješanje mađarskih zastava kršenje Nagodbe pa su svojim djelovanjem postavili tisuće hrvatskih naspram osam mađarskih

¹³¹ Nakon izbora iz 1906. godine Hrvatsko-srpska koalicija je bila ovisna o suradnji s Narodnom strankom ili s frankovcima.; Dubravica 2004: 86-82.

¹³² Kaldana 2011: 51-52.

¹³³ Šimetin Šegvić 2014: 1.

¹³⁴ Šimetin Šegvić 2014: 32.

¹³⁵ Šimetin Šegvić 2014: 33.

¹³⁶ Šimetin Šegvić 2014: 33-34.

¹³⁷ Šimetin Šegvić 2014: 36, 38.

¹³⁸ Šimetin Šegvić 2014: 40.

¹³⁹ Šimetin Šegvić 2014: 40-41.

¹⁴⁰ Šimetin Šegvić 2014: 46-47.

zastava.¹⁴¹ Žestoke polemike izazvalo je i vješanje srpskih zastava, što se smatralo nelegitimnim činom i provokacijom (te polemike je, kao i inače, iskoristio ban u korist režima), a pravaši iz Gospića pokušali su poslati delegaciju u Zagreb koja bi cara izvijestila o ugrozi hrvatskih interesa, što je spriječio ličko-krbavski veliki župan Budislav Budisavljević.¹⁴² Kao još jednu provokaciju treba istaknuti i dopremanje 30 vagona žutog pijeska iz Rakoša, gdje su krunjeni mađarski vladari, na zagrebački Glavni kolodvor kako bi car doslovno kročio na mađarsko tlo.¹⁴³ Također, ban je nastojao dovesti što veća izaslanstva iz Ugarske kako bi nadjačala hrvatska izaslanstva i (po mišljenju pravaške *Hrvatske*) prikazala Zagreb kao ugarski grad.¹⁴⁴ Režim je vršio pritisak i na program HNK, zbog čega je nakratko odstupio intendant Stjepan Miletić koji je u programu želio vidjeti više hrvatskih nacionalnih elemenata.¹⁴⁵ Navodno se cara najviše dojmila plesna izvedba te himna u njegovu čast „Pozdrav kralju“, koju je napisao Hugo Badalić, a uglazbio Ivan pl. Zajc koji je i upravljao zborom.¹⁴⁶

Cilj režima bila je demonstracija kulturnog napretka i jedinstva Hrvatske te urbanizacije i modernizacije Zagreba, za što su bili zaslužni ban i njegov predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidor Kršnjavi.¹⁴⁷ Isto tako, trebalo je prikazati uspješno provođenje Nagodbe (što je pohvalio i sam car u svom govoru, kao i austrijski list *Die Presse*), ali ne dopustiti značajnije isticanje Hrvatske nego njenu pripadnost Ugarskoj.¹⁴⁸ Cara je u središtu grada dočekalo oko 100.000 oduševljenih ljudi koji su mu klicali „Živio hrvatski kralj“, što je posebno zasmetalo mađarskom tisku koji je za takve provokacije prozvao studente.¹⁴⁹ Upravo se studentska mladež odlučila na skidanje i spaljivanje mađarske zastave 16. listopada 1895. godine, jer su zastave bile izvješene po gradu unatoč obećanju rektora Franje Speveca da će mađarske zastave biti samo na Banskim dvorima.¹⁵⁰ Studenti su bili različite dobi (između 18 i 29 godina), različitih ideologija i političkih stavova, različite vjeroispovijesti (bilo je tu i nekoliko pravoslavaca, muslimana i židova), a dolazili su iz različitih mjesta (ne samo iz Zagreba, nego i Iloka, Poreča, Visa, Grubišnog Polja, Varaždina, Senja i sl.).¹⁵¹ Najprije je jedna skupina studenata predvođena braćom Vladimirom i Ivicom Frankom (sinovi pravaškog političara Josipa

¹⁴¹ Šimetin Šegvić 2014: 58-59.

¹⁴² Šimetin Šegvić 2014: 59-60.

¹⁴³ Šimetin Šegvić 2014: 61.

¹⁴⁴ Šimetin Šegvić 2014: 62.

¹⁴⁵ Šimetin Šegvić 2014: 63-64.

¹⁴⁶ Šimetin Šegvić 2014: 39-40.

¹⁴⁷ Šimetin Šegvić 2014: 53.

¹⁴⁸ Šimetin Šegvić 2014: 53, 93.

¹⁴⁹ Šimetin Šegvić 2014: 97-98.

¹⁵⁰ Šimetin Šegvić 2014: 99.

¹⁵¹ Šimetin Šegvić 2014: 101-103.

Franka)¹⁵² sa slavluka skinula i bacila mađarsku zastavu, a onda je druga skupina (kojima se pridružila i Frankova skupina) demonstrativno spalila mađarsku trobojnicu pred kipom bana Jelačića.¹⁵³ Jelačićev spomenik kao mjesto uništavanja „neprijateljske“ zastave imao je simboličku funkciju¹⁵⁴ kolektivne memorije i identiteta koji nije samo predstavljao antimadžarski karakter prosvjeda nego i prohabsburški, tj. lojalnost i vjernost dinastiji i caru.¹⁵⁵ Studenti nisu imali nikakve anarhističke namjere, nego su demonstracijama i paljenjem zastave prvenstveno željeli skrenuti pažnju vladara na prilike u Hrvatskoj i odnos s Mađarima.¹⁵⁶ I prije ovog historiografski upamćenijeg čina bilo je demonstracija i sukoba, a zbog izvještenih srpskih zastava došlo je do nereda i sukoba između Hrvata i Srba ispred Srpske banke u Ilici i pravoslavne crkve u Margaretskoj ulici, što je odgovaralo banu u pritisku na oporbu i skretanje pozornosti s paljenja mađarske zastave.¹⁵⁷

O paljenju zastave izvještavale su sve monarhijske novine. Mađarski *Pester Lloyd* piše kako i dalje u Hrvatskoj postoji mržnja prema Mađarima te kako napadi na Srbe kriju težnju za ostvarivanjem Velike Hrvatske.¹⁵⁸ Austrijski *Freie Neue Presse* izvijestio je o pokušaju remećenja dualističkog državno-pravnog uređenja te za sve okrivio pravaše (izravno je spomenuo i Antu Starčevića), a Radića nazivaju „bijednim političkim fanatikom“.¹⁵⁹ Zanimljivo je da *Viribus Unitis: das Buch vom Kaiser*, knjiga svečano izdana povodom carevog zlatnog jubileja 1898. godine, govori i o posjetu Zagrebu te spominje i nered, ali ih objašnjava takmičenjem u iskazivanju lojalnosti.¹⁶⁰ Sam Khuen-Héderváry pokušao je, u strahu od reakcije Beča i Pešte, događaje zataškati, ali nakon što je car u „Previšnjem ručnom pismu“ osudio nered, dobio je podršku za daljnje reakcije protiv izgređenika.¹⁶¹ Ubrzo su uhićena 54 studenta, zabranjena je „okaljana“ sveučilišna zastava te društvo „Zastava“ u čijim su se prostorijama navodno pripremale demonstracije, a brojni studenti ostali su bez stipendija i drugih prava.¹⁶² Ban je kao glavne krivce optužio šefa gradskog redarstva Franju Zorca te Izidora Kršnjavog (optužen je da je sveučilištarce potaknuo kupnjom svečanih odora), zbog čega su obojica dala

¹⁵² Stržić 1998: 271.

¹⁵³ Šimetin Šegvić 2014: 99.

¹⁵⁴ Simboliku Jelačićevog spomenika dokazuju i riječi samih sudionika prilikom spaljivanja zastave, kao i pismo koje je u pritvoru u ime ostalih pritvorenih studenata napisao pjesnik i sudionik demonstracija Vladimir Vidrić.; Šimetin Šegvić 2014: 112, 123.

¹⁵⁵ Šimetin Šegvić 2014: 103-104.

¹⁵⁶ Šimetin Šegvić 2014: 112-114.

¹⁵⁷ Šimetin Šegvić 2014: 104-108.

¹⁵⁸ Šimetin Šegvić 2014: 109.

¹⁵⁹ Šimetin Šegvić 2014: 111.

¹⁶⁰ Šimetin Šegvić 2014: 81-82.

¹⁶¹ Šimetin Šegvić 2014: 114-115.

¹⁶² Šimetin Šegvić 2014: 115-116.

ostavke na svoje dužnosti.¹⁶³ Dana 11. studenog počelo je pod predsjedanjem iskusnog vladinog činovnika Aleksandra pl. Rakodczayja suđenje uhićenim studentima koje su branili ugledni odvjetnici poput Derenčina, Mazzure i Harambašića.¹⁶⁴ Studenti su obranu temeljili na činjenici da nisu spalili mađarsku zastavu, nego crveno-bijelo-zelenu trobojnicu¹⁶⁵ koja nije imala krunu sv. Stjepana.¹⁶⁶ Svega četvorica studenata oslobođena su optužbi, a ostali su osuđeni na zatvorske kazne između dva i šest mjeseci.¹⁶⁷ Svi osuđeni dobili su potporu diljem Hrvatske, kako moralnu (primjerice, slana su im pisma podrške, a prilikom izlaska iz zatvora organizirana su slavlja i dočeci), tako i financijsku (čak je i Strossmayer donirao 3000 forinti) koja im je omogućila nastavak studija u Pragu i Beču.¹⁶⁸ Upravo njihovo prisilno studiranje u tim gradovima (jer su im u ugarskom dijelu Monarhije uzeli stipendije i izbacili ih sa sveučilišta) povežalo je studentsku inteligenciju s austrijskim piscem Hermannom Bahrom i češkim političarem Tomašom Masarykom i njegovim idejama rješavanja slavenskog pitanja, što je utjecalo na njihovo političko-društveno djelovanje u budućnosti.¹⁶⁹ Ovi događaji izrazito su važni u historiografiji. Jedan od sudionika događaja, Milan Marjanović, smatrao je da je ovim činom započeo proces rušenja Khuen-Héderváryja i njegovih mađaronskih slugu s vlasti.¹⁷⁰ Povjesničar Josip Horvat govori o početku novog razdoblja, a povjesničar Zagreba Gjuro Szabo o još jednom bljesku u nizu demonstracija protiv banove tiranije.¹⁷¹

S historiografskog gledišta, smatram da je najvažnija posljedica ovih demonstracija i paljenja zastava raskol koji se zbio u Stranci prava. Predsjednik pravaškog Središnjeg odbora koji je vodio stranku zbog Starčevićeve bolesti, Fran Folnegović, u svom je govoru 21. listopada na izvanrednoj skupštini zagrebačkog zastupstva na kojoj se odlučivalo hoće li Khuen-Héderváry postati počasni građanin Zagreba blago osudio ponašanje hrvatskih sveučilištaraca, želeći se ograditi od paljenja mađarske zastave.¹⁷² Folnegovićeva osuda ne treba čuditi jer je njegova vizija stranke bila dualistička stranka koja bi uz umjerenost i dualizam mogla doći na vlast.¹⁷³ Iako se Folnegović kasnije pokušao izvući da nije baš tako mislio, njegovu izjavu u svoju korist za opravdavanje pred mađarskim parlamentom iskoristili su ban Khuen-Héderváry

¹⁶³ Šimetin Šegvić 2014: 119-120.

¹⁶⁴ Šimetin Šegvić 2014: 122.

¹⁶⁵ Zapravo je riječ o krpama koje su bile sašivene u trobojnicu, a podaci o tome tko je i kako tu trobojnicu nabavio nisu ujednačeni.; Šimetin Šegvić 2014: 2.

¹⁶⁶ Strižić 1998: 275-276.

¹⁶⁷ Šimetin Šegvić 2014: 124.

¹⁶⁸ Šimetin Šegvić 2014: 126-128.

¹⁶⁹ Šimetin Šegvić 2014: 128-129.

¹⁷⁰ Šimetin Šegvić 2014: 3.

¹⁷¹ Šimetin Šegvić 2014: 4-5.

¹⁷² Šimetin Šegvić 2014: 117.

¹⁷³ Strižić 2014: 218.

i mađarski ministar-predsjednik Dezső Bánffy.¹⁷⁴ Folnegovićevo govore smatra se službenim početkom raskola u Stanci prava jer su odmah sutradan iz stranke istupili Ante Starčević, Mile Starčević, Eugen Kumičić i Josip Frank te osnovali Čistu stranku prava.¹⁷⁵ U priopćenju javnosti kao razloge naveli su Folnegovićevo govore kojim se pridružio stranci koja radi protiv neovisnosti i jedinstvenosti Hrvatske, proglašavanje Strossmayera za protektora stranke te isključivanje najstarijih članova iz važnih rasprava i zaključaka Središnjeg odbora.¹⁷⁶ Unatoč raskolu i odlasku stranačkog utemeljitelja, Folnegović je u početku imao potporu većine članova i simpatizera stranke jer se smatralo da je riječ o „sukobu koji će se dati ispraviti i popraviti“, a žestoki napadi na Folnegovića počinju tek pokretanjem glasila „čistih“ *Hrvatsko pravo* 2. studenog 1895. godine, pod uredničkim vodstvom književnika Martina Lovrenčevića.¹⁷⁷ U Folnegovićevoj stranci ostala je i većina najuglednijih članova poput Augusta Harambašića, Franka Potočnjaka, baruna Rukavine, Pere Magdića, Ivana Banjavčića i Grge Tuškana, koji je kasnije preuzeo vodstvo stranke nakon što je Folnegović odlučio dati ostavku i povući se iz stranačkog života kako bi (neuspješno) omogućio pravašku pomirbu.¹⁷⁸ Osim brojnosti, Folnegovićevi pravaši bili su i bolje razmješteni pa su obuhvaćali pristaše diljem Banske Hrvatske, ali i većinu dalmatinskih i istarskih pravaša.¹⁷⁹ Ipak, frankovcima je pristupila većina pravaških zastupnika iz zagrebačkog gradskog zastupstva.¹⁸⁰ S vremenom su pokazali svoju nadmoć nad domovinašima jer su imali više mlađih i energičnijih pristaša te čvršću unutarnju disciplinu, zbog čega su imali jedinstvenije stavove nego Folnegovićevi pravaši koji su se ideološko-programski razlikovali.¹⁸¹

U brošuri *Otvorite oči!* Folnegović napada i samog Starčevića jer je „izbajao proti meni toliko nesmisla, toliko protuslovlja i toliko očitih izmišljotina“, a Franka optužuje za malverzacije pri kupnji zemljišta i izgradnji Starčevićevog doma.¹⁸² *Hrvatsko pravo* optužilo je Folnegovića da je član tajnih masonskih loža, točnije da je 6. ožujka 1892. godine pristupio peštanskoj loži Demokratija, a potom osnovao ložu Hrvatska vila.¹⁸³ Folnegović je optužbe negirao, a Franka i ostale vodeće članove Čiste stranke prava nazvao „nečistim življem,

¹⁷⁴ Strižić 1998: 281-282.

¹⁷⁵ Strižić 1998: 206, 211-212.

¹⁷⁶ Strižić 1998: 211-212.

¹⁷⁷ Strižić 1998: 219-220; Matković 2001: 211.

¹⁷⁸ Matković 2001: 71.

¹⁷⁹ Matković 2001: 71.

¹⁸⁰ Matković 2001: 71.

¹⁸¹ Matković 2001: 123.

¹⁸² Strižić 1998: 220-223.

¹⁸³ Strižić 1998: 228, 231.

lažcima, kleveticima i pripuzima“.¹⁸⁴ Čitava stvar je na kraju završila na sudu jer su ga Frank, Kumičić i Mile Starčević tužili za klevete i uvrede. Na sudu je zbog čvrstih dokaza bio prisiljen priznati masonstvo, ali je optužio Antu Starčevića da je to napravio s njegovim odobrenjem (iako je u to teško povjerovati jer se Starčević protivio politiziranju Crkve, ali i masonima koji su „proti Boga“).¹⁸⁵ Folnegovićevi pravaši zamijenili su list *Hrvatska* listom *Hrvatska domovina* (otud naziv domovinaši) pod uredničkim vodstvom zastupnika Ivana Ružića s ciljem izravnavanja spora i postizanja jedinstva stranke.¹⁸⁶ *Hrvatska domovina* nije se osvrtała na raskol i frankovce, nije željela izazivati polemike niti raspirivati strasti, nego postići ujedinjenje pravaša.¹⁸⁷ Ipak, naglašavaju da su jedino autentično glasilo Stranke prava, a isto za svoj list *Hrvatsko pravo* tvrde i „čisti“ te oštro napadaju suparnički list, ne pristajući na kompromise.¹⁸⁸ Službeni raskol Stranke prava dogodio se 22. listopada¹⁸⁹ kad je Čista stranka prava održala svoju konstituirajuću sjednicu na kojoj je, na Starčevićev prijedlog, za predsjednika izabran Josip Frank (otud naziv frankovci), za potpredsjednika Eugen Kumičić te Mile Starčević za tajnika stranke.¹⁹⁰ Ante Starčević je pred smrt 25. siječnja 1896. godine poslao poziv na zajednički sastanak članova Stranke prava kako bi „u svojoj prijašnjoj velebnj krasoti i slavi nastavili svoj rad oko oživotvorenja težnjah hrvatskoga naroda za slobodom i nezavisnošću Hrvatah“, ali su taj poziv pravaši oko Folnegovića ignorirali.¹⁹¹ Unatoč njegovim napadima, Folnegovićevi pravaši i dalje su se pozivali na Starčevića i njegovu ideologiju, ali su ga često i kritizirali, nešto rjeđe kako mu se zdravstveno stanje pogoršavalo.¹⁹² Dana 28. veljače 1896. godine u 73. godini umire Otac domovine Ante Starčević, a pokopan je u zagrebačkim Šestinama, prilikom čega je održan veličanstven sprovod. Prije smrti ostavio je svojevrstu političku oporuku kojom Franka ustoličuje na čelo Stranke prava, a u kojoj piše da mu je drago što se u stranci riješio ljudi „koji su se izdavali za naše drugove, a podmuklo su snovali proti stvari koja je nama sveta“.¹⁹³ Svoju pokretnu i nepokretnu imovinu (uključujući i Starčevićev dom) te književna djela ostavio je nećaku Mili Starčeviću, uz napomenu da se dio novca isplati istarskom Društvu Čirila i Metoda, kninskom Društvu za iskapanje davnina te splitskom

¹⁸⁴ Strižić 1998: 230.

¹⁸⁵ Strižić 1998: 232-234.

¹⁸⁶ Strižić 1998: 235-236.

¹⁸⁷ Strižić 1998: 236.

¹⁸⁸ Strižić 1998: 234-237.

¹⁸⁹ Sjednica je vjerojatno održana tek tada jer su „čisti“ smatrali da će im se pridružiti još neki pravaši, ali nitko od starijih i uglednih pravaša to nije učinio.

¹⁹⁰ Strižić 1998: 238.

¹⁹¹ Strižić 1998: 244-247.

¹⁹² Strižić 1998: 251-252.

¹⁹³ Strižić 1998: 248.

Društvu za hrvatsku povijest.¹⁹⁴ Dan nakon Starčevićeva sprovoda, 3. ožujka, održan je sastanak obiju pravaških frakcija, domovinaša i frankovaca, kao još jedan pokušaj ujedinjenja stranke.¹⁹⁵ No, i taj pokušaj je propao jer niti jedna stranka nije bila za postizanje kompromisa. Frank je nastupao sa stavom da su oni jedini istinski nasljednici Starčevića te da je njemu oporučno dao mjesto vođe pravaša, domovinaš barun Gjuro Rukavina odbio se susresti s Frankom te je napustio sastanak, a na samom sastanku pale su toliko teške riječi da ih je Franko Potočnjak usporedio s kanibalima.¹⁹⁶ Tako je propao posljednji značajniji pokušaj spašavanja jedinstvene Stranke prava koja nakon raskola, prema Folnegovićevom mišljenju u brošuri „Mrtvilo u Banovini“ iz 1899. godine, ne slijedi Starčevićovo učenje te se iscrpljuje međusobnim borbama (umjesto akcijama kojima bi srušili Khuen-Héderváryjev režim) i time odvodi pravaštvo na političke margine.¹⁹⁷

Raskol Stranke prava nije bio neočekivan događaj jer su unutarstranački sukobi trajali već neko vrijeme. Ubrzo nakon ulaska Josipa Franka u stranku i njegovog probijanja do vrha, dolazi do sukoba između njegovog ideološko-političkog koncepta i onoga Frana Folnegovića. Obojica su smatrali da se hrvatsko pitanje mora riješiti unutar Monarhije (čime je napuštena Starčevićeva politika da se priznaje samo osoba vladara, ali ne i dualistički koncept), ali razlikovali su se po pitanju suradnje s ostalim oporbenim strankama, točnije obzorašima.¹⁹⁸ Također, utjecaj novopridošlog člana Josipa Franka u vrhu stranke i njegova želja da postane nasljednik Ante Starčevića zasmetali su starim članovima stranke pa je ubrzo Frank došao u sukob s riječkom grupacijom. Ta grupacija predvođena Erazmom Barčićem i Androm Bakarčićem, nakon oštrog i bezrazložnog napada Franka na njih (ali i neslaganja oko suradnje s obzorašima), odlučila je 1892. godine napustiti stranku, a nešto kasnije isto je napravio i barun Juraj Rukavina.¹⁹⁹ Velik udarac stranka je doživjela izbacivanjem jednog od najuglednijih članova, Davida Starčevića, čovjeka za kojeg su govorili da je „praksa stranke“, a koji je iz stranke izbačen na zahtjev svog strica Ante Starčevića.²⁰⁰ Teško je reći zbog čega je stvarno izbačen iz stranke. Prema pismu koje je poslao Davidu, Ante Starčević mu je spočitavao da je bio preglasan i u Saboru i u stranci, stoga neki povjesničari zaključuju da je bio izbačen kako ne bi mogao ugroziti Franka kao političkog nasljednika Ante Starčevića.²⁰¹ Iako je i Davidov

¹⁹⁴ Stržić 1998: 257.

¹⁹⁵ Stržić 1998: 260.

¹⁹⁶ Stržić 1998: 261-262, 266.

¹⁹⁷ Stržić 1998: 268.

¹⁹⁸ Stržić 1998: 63-65.

¹⁹⁹ Stržić 1998: 151-152.

²⁰⁰ Stržić 1998: 152-153.

²⁰¹ Stržić 1998: 153.

brat Mile bio blizak Anti Starčeviću, pretpostavlja se da nije predstavljao opasnost za Franka, nije mu bio takmac pri preuzimanju stranke pa zato nije izbačen iz stranke.²⁰² S druge strane, Fran Folnegović u svojoj brošuri *Otvorite oči!* iz 1896. godine za „slučaj David Starčević“ optužuje njegovog mlađeg brata Milu i njegov utjecaj u vrhu stranke.²⁰³ O ovom slučaju naveliko su pisale sve monarhijske novine (i bečke i peštanske i zagrebačke), nagađajući o motivima, ali sam David Starčević nije o tome puno govorio, vjerojatno poštujući teško zdravstveno stanje Ante Starčevića.²⁰⁴

Josip Frank ostao je na čelu Čiste stranke prava sve do smrti 1911. godine. Rođen je 16. travnja 1844. godine u Osijeku u židovskoj obitelji, a materinji jezik mu je bio njemački. Kasnije je naučio (iako ne savršeno) hrvatski jezik te se preobratio na katoličanstvo.²⁰⁵ Zbog svog židovskog podrijetla često je bio na meti napada političkih protivnika (domovinaša, među kojima je prednjačio Grga Tuškan, braće Radić, Supila te srpskih samostalaca i radikala) koji su se koristili antisemitističkim sredstvima kako bi ga diskreditirali.²⁰⁶ U Beču je završio pravo te je kao odvjetnik branio sitnu buržoaziju (pa i socijaliste), stoga ne treba čuditi da su i njegovi „čisti“ zastupali interese sitne buržoazije, za razliku od Folnegovićevih domovinaša koji su bili na strani krupne buržoazije.²⁰⁷ Kako bi pridobio glasove seljaka, često im je pružao različite pravne usluge, uglavnom besplatno, te govorio o njihovim problemima, zbog čega je upravo podrškom imućnijih seljaka koji su imali pravo glasa postao zagrebačkim gradskim zastupnikom 1880. godine.²⁰⁸ Saborskim zastupnikom postaje kao neovisan kandidat 1884. godine, a 1891. godine od financijske propasti spašava list *Hrvatska* i postaje mu glavni urednik.²⁰⁹ Kritičari mu zamjeraju zakašnjeli ulazak u Stranku prava 1890. godine. Frank je u stranci podržavao ujedinjenje s Bosnom i Hercegovinom te izgradnju samostalne hrvatske države s jakom autonomijom unutar Austro-Ugarske Monarhije.²¹⁰ Pomalo ironično je da ga je u stranku doveo Fran Folnegović, a iako su mu stari pravaši zamjerali napade na Starčevića, zbog financijskih problema stranke prihvatili su ga kao člana u nadi da će ih svojim novcem izvući iz problema.²¹¹ Svojim prvim saborskim govorom kao član stranke (10. prosinca 1890.

²⁰² Stržić 1998: 156.

²⁰³ Stržić 1998: 164-167.

²⁰⁴ Stržić 1998: 157.

²⁰⁵ Bogdanov 1961: 244.

²⁰⁶ Matković 2001: 124.

²⁰⁷ Kalić 1994: 42-43.

²⁰⁸ Matković 2001: 126-127.

²⁰⁹ Podupirao ju je vlastitim financijskim sredstvima te je drugačijom uredničkom politikom doveo do povećanja broja pretplatnika te tiraže koja je iznosila 2400 primjeraka. Nakon raskola *Hrvatska domovina* imala je tiražu od 1500, a *Hrvatsko pravo* od 800 primjeraka.; Matković 2001: 212; Kalić 1994: 41.

²¹⁰ Bogdanov 1961: 244; Kalić 1994: 41-42.

²¹¹ Stržić 1998: 64.

godine) o proračunu za iduću godinu, u kojem je argumentirano prikazao financijsko-ekonomsko uništavanje Hrvatske od strane Mađara, oduševio je pravašku i obzorašku javnost te bez teksta ostavio i samog bana pa su ga režimske *Narodne novine* pokušale diskreditirati optužbama da je koketirao s Narodnom strankom kojoj se nudio kao kandidat na parlamentarnim izborima.²¹² Jedan od njegovih najžešćih kritičara, Frano Supilo, optuživao ga je da je od velikog antiklerikalca postao klerikalac, da je svojim bogatstvom kupio glasove siromašnih stranačkih prvaka (to spominje i osnivač HPSS-a Antun Radić) i tako došao na čelo stranke kako bi ju podvrgnuo Beču.²¹³ Franka su nazivali „karakter pećina“ zbog suradnje s velikoaustrijskim krugovima te prijestolonasljednikom Franjom Ferdinandom, ali ta suradnja je propala jer Frank nije imao plemićku titulu, dok je antisemitima smetala njegova bivša židovska religija.²¹⁴

Unatoč novim pokušajima ponovnog ujedinjenja pravaških stranka, Čista stranka prava ostala je samostalna, a 1904. godine promijenili su ime u Starčevićeva stranka prava.²¹⁵ Oštro su se protivili suradnji s Mađarima i srpskim oporbenim strankama, iako su nakon izbora 1906. godine i osvajanja 19 mandata u Saboru ponekad i surađivali s Hrvatsko-srpskom koalicijom pa je tako Mile Starčević postao potpredsjednik Sabora.²¹⁶ Na izborima 1908. godine postali su s 24 mandata pojedinačno najjača stranka u Saboru.²¹⁷ No, ubrzo nakon izbora zbog različitih stajališta oko aneksije Bosne i Hercegovine te politike bana Pavla Raucha došlo je do raskola stranke. Većina zastupnika ostala je uz Franka (njih 15), dok su ostali zastupnici predvođeni Davidom i Milom Starčevićem stranku napustili i osnovali Starčevićevu hrvatsku stranku prava (po vođi stranke nazivani su još i milinovci).²¹⁸ Udaljavanje milinovaca od Franka započelo je još u ljeto 1905. godine zbog afere Argus koja je nanijela veliku štetu ugledu stranke. U toj aferi Frank je pod pseudonimom Argus objavio nekoliko članaka u *Hrvatskom pravu* u kojima optužuje Frana Supila da je srpski špijun, što nije mogao dokazati na sudu nakon što je Supilo list tužio.²¹⁹ Nakon raskola frankovci su uzeli stari naziv Stranka prava, a između tih grupacija bile su česte polemike pa čak i ulični sukobi.²²⁰ Na izborima 1910. godine nastupili su odvojeno i osvojili isti broj mandata kao i na prijašnjim izborima, dok su na izborima 1911. godine

²¹² Strižić 1998: 66-69.

²¹³ Bogdanov 1961: 244.

²¹⁴ Kalić 1994: 49.

²¹⁵ Dubravica 2004: 85.

²¹⁶ Dubravica 2004: 86-88.

²¹⁷ Dubravica 2004: 91.

²¹⁸ Dubravica 2004: 91-94.

²¹⁹ Kaldana 2011: 51.

²²⁰ Dubravica 2004: 94.

nastupili zajednički i osvojili najveći broj mandata, njih 27.²²¹ Članovi Čiste stranke prava odlučili su stranku ukinuti na zasjedanju Sabora 29. listopada 1918. godine, kad su raskinute sve državnopravne veze Hrvatske s Austro-Ugarskom Monarhijom.²²²

5. Saborsko djelovanje pravaša u doba Khuen-Héderváryja

Pravaši su bili izrazito aktivni i na saborskoj pozornici. U vrijeme Khuen-Héderváryjevog stupanja na bansku poziciju Sabor je od 10. studenog 1882. godine bio odgođen na neodređeno vrijeme, a ponovno je zasjedao tek trinaest mjeseci kasnije, od 17. prosinca 1883. godine.²²³ Na prvoj sjednici nakon stanke Predsjednik Sabora Nikola Krestić podsjetio je na neka događanja koja su se zbila u međuvremenu, poput izbora na krajiškom području i ostavke bivšeg bana Ladislava Pejačevića te imenovanje novog, Károlyja Khuen-Héderváryja, koji se kratkim govorom obratio zastupnicima, uz pasivnu i ravnodušnu reakciju pravaško-obzoraške oporbe.²²⁴ Odmah na idućoj sjednici primijenjene su nove odredbe saborskog Poslovnika kako bi se slomila pravaška oporba, te su pravaški zastupnici David Starčević i Franjo Pilepić isključeni s osam saborskih sjednica.²²⁵ Takva praksa isključivanja pravaških zastupnika nastavljena je tijekom cijelog Khuen-Héderváryjevog banovanja, a ponekad su u sabornici i ispred nje bili prisutni i oružnici.²²⁶ Tijekom saborske rasprave o indempitetu ban nije bio nazočan, što je oštro kritizirao Dragutin Pisačić, ironično kazavši da je „ostavio na stolu svoj šešir, neka on sluša“.²²⁷ Grga Tuškan govorio je o tlačenju i otimačini od strane Mađara te želji da Hrvati budu sami svoji gospodari, a Mijo Tkalčić bana je nazvao nametnutim glavarem zemlje, representantom mađarske ideje i filijalkom mađarske vlade.²²⁸ Fran Folnegović kritizirao je hrvatsko-mađarske odnose smatrajući ih nepovoljnima za Hrvatsku, a oštro je napao Narodnu stranku proglašivši je nenarodnom te srpske samostalce i svoje buduće koalicijske partnere, obzoraše.²²⁹ Zastupnici vladajuće Narodne stranke na sve optužbe najčešće su odgovarali šutnjom i ignoriranjem, a ponekad su vikanjem i dobacivanjem

²²¹ Dubravica 2004: 97-100.

²²² Kalić 1994: 42.

²²³ Perić 2000: 236.

²²⁴ Perić 2000: 236-238.

²²⁵ Perić 2000: 239-240.

²²⁶ Perić 2000: 241.

²²⁷ Perić 2000: 243.

²²⁸ Perić 2000: 243.

²²⁹ Perić 2000: 247-248.

prekidali oporbene zastupnike.²³⁰ No, kad su takve metode prekidanja zastupnika koristili oporbenjaci, a naročito pravaši, predsjednik Sabora odmah je reagirao opomenama i sankcijama.²³¹ Pravaši su na to reagirali oštrim protestima. Tako je bilo i 27. kolovoza 1884. godine, kad je David Starčević zamolio predsjednika Sabora Krestića da utiša vladajuće zastupnike i ušao u svađu s njim, nakon čega mu je prišao vladajući zastupnik Bartol Zmaić kojeg je Starčević odgurnuo pa su se drugi zastupnici morali umiješati kako ne bi došlo do tučnjave.²³² Krestić je na to reagirao tako da je pozvao oružnike koji su Starčevića izbacili iz sabornice, a nakon galame s ljevice (iz redova saborske manjine) dao je ostavku na položaj predsjednika Sabora.²³³

Nakon novih izbora, na kojima su pravaši dobili dvostruko više zastupnika nego u prethodnom sazivu, predsjedanje Saborom dobio je Mirko Hrvat, a nakon njegove smrti 21. rujna 1893. godine dotadašnji potpredsjednik Vaso Đurđević.²³⁴ Novi saziv Sabora bio je također vrlo buran, pravaški zastupnici izrazito aktivni, a najaktivniji od njih bio je David Starčević. Njegovi govori često su podizali buru u Saboru. U svojim govorima je, primjerice, narodnjake nazivao „jatom ždralova“, „smradovima i lopovima koji nas dave“,²³⁵ a nakon upadice Izidora Kršnjavog da se služe toljagama i revolverima, izjavio je: “Kad bih imao revolver, dao bih vas sve postreljati...“.²³⁶ Zbog međusobnih upadica i uvreda došlo je čak i do dvoboja između vladajućeg zastupnika Izidora Kršnjavog i pravaša Milana Pavlovića koji se održao 22. siječnja 1885. godine u Maksimiru, ali bez ranjenih osoba.²³⁷ Pravaški zastupnici često su upozoravali na loše socioekonomske prilike za koje su okrivljivali nagodbeni sistem te da će Monarhija propasti ako se položaj Hrvatske ne popravi.²³⁸ Na saborskoj sjednici održanoj 19. listopada 1889. godine grupa pravaša predvođena Erazmom Barčićem pozvala je na ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, što je narodnjačka većina odbila zbog „(vanjskih) okolnosti na koje Hrvati ne mogu utjecati“.²³⁹ Sam Ante Starčević tom je prilikom

²³⁰ Perić 2000: 250-251.

²³¹ Perić 2000: 251.

²³² Perić 2000: 251-252.

²³³ Perić 2000: 252.

²³⁴ Njegovo prezime u saborskim dnevnicima često je bilo zapisano kao Horvat pa se u literaturi često zna pojaviti ova netočna verzija njegovog prezimena.; Artuković 1997: 180.

²³⁵ Odnosilo se na vladajuće zastupnike, Bansku vladu i Mađare.

²³⁶ Perić 2000: 268, 270.

²³⁷ Perić 2000: 278.

²³⁸ Perić 2000: 289.

²³⁹ Perić 2000: 291-292.

podsjetio da su „naši stari kroz vekove prosili, pa evo što narod ima“, kako bi istaknuo da on nije za ponizne molbe putem adrese, nego za oštiri pristup u obliku naloga.²⁴⁰

U prosincu 1892. godine sklopljen je sporazum između pravaša i obzoraša. Njihova suradnja bila je prisutna i ranije u Saboru. Primjerice, nakon što je Mirko Hrvat u listopadu 1884. godine isključio skoro dvije trećine pravaških zastupnika, u Saboru ih je od učestalih napada vladajućih zastupnika branio upravo obzoraš Tadija Smičiklas.²⁴¹ Nakon smrti obzoraškog zastupnika Franje Račkog 13. veljače 1894. godine, pravaš Fran Folnegović predložio je Saboru da se izrazi sućut, polože vijenci i da se na dan sprovoda ne održava saborska sjednica, što je narodnjačka većina šutnjom odbila.²⁴² Tijekom posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu i paljenja mađarskih zastava, Sabor nije zasjedao. Zasjedanje je nastavljeno 30. listopada 1895. godine kad je Erazmo Barčić podnio interpelaciju o paljenju zastava u kojoj je zamolio bana da odustane od sudskog progona studenata jer će ono samo još više zaoštriti odnose u zemlji, ali je to ban odbio.²⁴³ U obranu studenata i opravdavanju njihovog čina spaljivanja mađarskih zastava stao je 20. studenog i Eugen Kumičić, tada zastupnik Čiste stranke prava.²⁴⁴ Idućeg dana i prvak stranke Josip Frank založio se za studente te napao bana optuživši ga da je tiranin koji vlada despotski i nije ustavni ban jer nije izabran voljom hrvatskog naroda.²⁴⁵ Slično su govorili i drugi pravaški zastupnici poput Ivana Banjavčića i Dragutina Grdenića, a zbog potpore osuđenim studentima oštro su ih napali vladajući zastupnici poput Kršnjavog i Đure Đurkovića.²⁴⁶

Nakon posljednjih parlamentarnih izbora u 19. stoljeću, održanima 1897. godine, za predsjednika Sabora izabran je Danilo Stanković, još jedan član tzv. Khuenovih Srba na čelu Sabora (ranije su to bili Krestić i Đurđević), što je izazvalo kritike pravaša prema Narodnoj stranci jer protežiraju Srbe koji su vjerni režimu i na taj način ignoriraju Hrvate koji se zalažu za hrvatsku političku misao.²⁴⁷ Sličnih kritika bilo je i ranije. Primjerice, govor Eugena Kumičića od 21. prosinca 1893. godine u kojem je kritizirao vladajuće zbog toga što od sedam najuglednijih stolica (one predsjednika Sabora, bana i predstojnika Zemaljskih odjela) samo je u jednoj bila osoba koja se jasno izjašnjavala kao Hrvat – Izidor Kršnjavi.²⁴⁸ Oporbeni

²⁴⁰ Perić 2000: 293.

²⁴¹ Perić 2000: 274-276.

²⁴² Perić 2000: 305.

²⁴³ Perić 2000: 309.

²⁴⁴ Perić 2000: 315-316.

²⁴⁵ Perić 2000: 316.

²⁴⁶ Perić 2000: 317-318.

²⁴⁷ Perić 2000: 326.

²⁴⁸ Perić 2000: 304.

zastupnici, i frankovci i članovi domovinaško-obzoraške koalicije, bili su vrlo aktivni i u novom sazivu Sabora, unatoč njegovim čestim prekidima. Zatražili su raspisivanje izbora u riječkim kotarevima,²⁴⁹ što su vladajući odbili.²⁵⁰ Na izjavu narodnjaka Đure Đurkovića koji se čudio čemu hitnost ovakvog prijedloga, David Starčević je odgovorio: „Vlada ne želi raspisivati izbore u Rijeci i kotaru riječkom, ali zato je vrlo ažurna u odašiljanju žandara kad siromah ne može porez platiti“.²⁵¹ Oporba je podnosila brojne prijedloge, ovoga puta više nego ikada, u skladu s idejom obzoraša Marijana Derenčina da će konkretni prijedlozi biti korisniji za hrvatski narod nego polemike s vladajućom većinom.²⁵² Predlagali su nove i potpuno slobodne izbore, opće pravo glasa, preustroj Sabora, potpunu financijsku samostalnost, liberalniji zakon o tisku i slično.²⁵³

Tijekom početka i vrhunca Hrvatskog narodnog pokreta 1903. godine Sabor nije zasjedao, ali odmah prvom prilikom izbile su rasprave o pokretu. Vladajući nisu htjeli ni saslušati prijedloge oporbe, nego samo prijedlog narodnjaka Stjepana Kovačevića o osnivanju odbora koji bi utvrdio tko je i kojim sredstvima potaknuo narod na nemire.²⁵⁴ Josip Frank dao je podršku sudionicima pokreta u odstranjivanju „neustavnog života, neustavne vlade i nevaljanog sustava“.²⁵⁵ Tijekom čitave saborske rasprave saborske galerije bile su prazne u strahu od nemira, a u saborskoj zgradi bili su oružnici.²⁵⁶ August Harambašić smatrao je to skandaloznim rekavši da takvo što nemaju ni „Bušmani i divljaci u Africi, koji su ljudožderi“, a vladajućoj većini je poručio: „Mi se vaših žandara ne bojimo, a vi da imate razloga da se bojite biti bez njihove zaštite. To naš narod zna, on će to i zapamtiti, vas će nestati s površine zemlje, a naš će narod ostati živ“.²⁵⁷ Saborske rasprave o ovoj temi bile su vrlo burne jer su oporbenjaci često upadicama i lupanjem prekidali vladajuće zastupnike, a 19. lipnja 1903. godine ban Károly Khuen-Héderváry posljednji put je prisustvovao saborskoj sjednici.²⁵⁸ Sabor je potom odgođen na šest mjeseci, sve do 15. prosinca kad se Saboru predstavio Khuen-Héderváryjev nasljednik grof Teodor Pejačević.²⁵⁹

²⁴⁹ U tzv. Ugarskom primorju, gdje su izbori uvijek bili raspisani, ali nikad održani.

²⁵⁰ Perić 2000: 333.

²⁵¹ Perić 2000: 333.

²⁵² Perić 2000: 327, 334.

²⁵³ Perić 2000: 334.

²⁵⁴ Perić 2000: 340.

²⁵⁵ Perić 2000: 340.

²⁵⁶ Perić 2000: 340.

²⁵⁷ Perić 2000: 340-341.

²⁵⁸ Perić 2000: 341-342.

²⁵⁹ Perić 2000: 342-343.

6. Saborski vritnjak

Jedan od najpoznatijih i najkontroverznijih događaja iz povijesti djelovanja Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije je tzv. Saborski vritnjak. Riječ je o (za bana Khuen-Héderváryja vrlo ponižavajućem) događaju u kojem je pravaški zastupnik iz Senja Josip Gržanić udario bana nogom u stražnjicu i izgurao ga van iz saborske dvorane. Uzrok tome je arhivska afera kad je u srpnju 1885. godine ban naredio da se potajno iz zagrebačkog u budimpeštanski arhiv prebaci trinaest kutija važnih povijesnih spisa (ukupno 18.000 dokumenata) poznatih kao *Neoregistrata acta* (lat. Novopopisani spisi).²⁶⁰ Prebacivanje spisa u prorežimskim Narodnim novinama pokušao je obraniti zemaljski arhivar i bivši saborski zastupnik Narodne stranke Josip Miškatović. Miškatović je tvrdio da se time želi ujediniti arhiv jer „historija obijuh zemaljah tako je prepletana, da se jedna bez druge nemože proučiti i razumjeti, ako se ne bude crpilo na obijem vrelu“.²⁶¹

Nakon polemika u Narodnim novinama i oporbenom tisku, sjednica Sabora je sazvana tek za 30. rujan 1885. godine kako bi se u međuvremenu smirile strasti. Koliko su vladajući nastojali onemogućiti podizanje tenzija oko arhivske afere govori i činjenica da je predsjednik Sabora Mirko Hrvat postavio stražu i zabranio dolazak oporbenih simpatizera na saborsku galeriju.²⁶² No, oporba nije odustala. Pravaški zastupnik Grga Tuškan prvi je uspio argumentirati zašto Novopopisani spisi²⁶³ trebaju biti pohranjeni u zagrebačkom arhivu. Naveo je da su Hrvati 1527. godine izborom dinastije Habsburg te 1712. godine izglasavanjem Pragmatičke sankcije dokazali svoju samostalnost, a samim time i vlasništvo nad spisima. Također, prema Zakonu o Zemaljskom arhivu iz 1870. godine ban ima pravo nadzora, ali ne i raspolaganja arhivom.²⁶⁴ Najargumentiraniji od svih zastupnika bio je zastupnik Neodvisne narodne stranke Tadija Smičiklas, vjerojatno zbog njegove struke.²⁶⁵ Smičiklas je smatrao da je riječ o hrvatskim spisima jer se u njima radi o hrvatskom području, a spisi pripadaju samostanima koje je ukinuo Josip II. te su tada odneseni iz Hrvatske, a u Zagreb ih je vratio tek

²⁶⁰ Smiljanić 2018: 9.

²⁶¹ Smiljanić 2018: 10.; Narodne novine, god. 51, br. 171, 29. srpnja 1885., 1.

²⁶² Smiljanić 2018: 14.

²⁶³ U novinama i literaturi poznati su i pod nazivom Komorski spisi.

²⁶⁴ Smiljanić 2018: 15-16.

²⁶⁵ Tadija Smičiklas bio je poznati hrvatski povjesničar, autor prve kritičke sinteze hrvatske povijesti *Poviest hrvatska*. Bio je i predsjednik Matice hrvatske, rektor Zagrebačkog sveučilišta te predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.; Hrvatska enciklopedija <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56776> (pristupljeno 18. svibnja 2020.)

1849. godine ban Josip Jelačić.²⁶⁶ Smičiklasovo izlaganje bilo je toliko kvalitetno i argumentirano da je prošlo bez prekidanja ostalih zastupnika (i vladajućih i oporbenih), a sam Smičiklas govor je dao tiskati i objaviti.²⁶⁷

Saborska rasprava nastavila se 5. listopada 1885. godine. Koliko je arhivska afera zanimala hrvatsku javnost govori i činjenica da je saborska galerija taj dan bila puna, a na njoj su bili i brojni uglednici poput ministra za Hrvatsku i Slavoniju u zajedničkoj hrvatsko-mađarskoj vladi Kolomana Bedekovića, grofa i umirovljenog potkapetana Đure Jelačića, grofa Miroslava Kulmera ml., grofa Ivana IX. Draškovića i drugih. Rasprava je bila izrazito burna, a oporbene zastupnike razljutio je ban Khuen-Héderváry riječima: „Što se pako tiče posjeda, o kojem je gosp. zastupnik²⁶⁸ kazao, da je bila u faktičnom posjedu zemlja preko 35 godina, to znamo svi, to ne mogu niti ja poreći. Ali da li je to bio pošten posjed, kao što je to označio g. predgovornik, o tom bi ja podvojio...“.²⁶⁹ Na te riječi oporba je ustala iz klupa i počela vikati te time onemogućila daljnji govor Khuen-Héderváryja, a pravaški zastupnik David Starčević bana je nazvao „buntovnikom i otimačem kojeg treba biti sram za izrečeno“.²⁷⁰ Károly Khuen-Héderváry potom izlazi iz sabornice, a pravaš Josip Gržanić udara ga nogom u stražnjicu (događaj poznat pod nazivom Saborski vritnjak). Zanimljivo je da taj događaj nije zabilježio ni saborski zapisnik ni Narodne novine²⁷¹ jer bi taj čin bio izrazito ponižavajući za bana te bi on zbog kodeksa časti toga vremena morao odstupiti.²⁷² Ipak, hrvatska historiografija pronašla je dokaze kojima su potvrdili da se vritnjak stvarno i dogodio, pa tako Mira Kolar-Dimitrijević dokazuje Vritnjak na temelju članka iz časopisa *Pozor*, Jasna Turkalj na temelju članka u časopisu *Sloboda*, a Mirjana Gross na temelju pisma Franje Račkoga biskupu Josipu Juraju Strossmayeru.²⁷³

Predsjednik Sabora Mirko Hrvat isključio je sa sjednica zastupnike Davida Starčevića, Eugena Kumičića, Josipa Gržanića, Andriju Valušnika, Milana Pavlovića i Ivana Obada sa šezdeset sjednica te Đuru Kamenara sa četrdeset sjednica, čime je djelovanje pravaša u Saboru znatno oslabljeno.²⁷⁴ Također, saborsko predsjedništvo prijavilo je državnom odvjetništvu

²⁶⁶ Smiljanić 2018: 9, 17.

²⁶⁷ Kolarić 2000: 202.

²⁶⁸ Ban misli na zastupnika Unionističke stranke baruna Jovana Živkovića koji je govorio prije njega.

²⁶⁹ Smiljanić 2018: 19.

²⁷⁰ Smiljanić 2018: 19.

²⁷¹ Smiljanić 2018: 20.

²⁷² Smiljanić 2018: 22.

²⁷³ Smiljanić 2018: 21.

²⁷⁴ Smiljanić 2018: 20, 23.

pravaške zastupnike Davida Starčevića i Josipa Gržanića²⁷⁵ zbog „silovitog nasrtaja“ na bana. Obojica su 18. prosinca 1885. godine osuđena na tri mjeseca zatvora, a Stol sedmorice njihovo djelo je okarakterizirao kao prekršaj (ne kao zločin kao u prvostupanjskoj presudi), ali i povećao kaznu na pet mjeseci zatvora. Presuda je izazvala demonstracije više od tisuću ljudi na Zrinjvcu uz uzvike „Živila slobodna Hrvatska“ te „Udri, udri in der Stadt, Magyaronom štrik za vrat“, a brojni demonstranti su kasnije uhićeni i osuđeni na vrlo stroge zatvorske kazne.²⁷⁶ Dana 31. prosinca 1885. godine nastavljen je progon pravaša uhićenjem Ivana Krajača, glavnog urednika i financijera lista *Sloboda*, ali ga je porota proglasila nevinim.²⁷⁷ Progoni pravaških zastupnika samo su povećali njihovu popularnost pa su tako obrtnici počeli izrađivati različite predmete (šalice, kape i sl.) s likom Davida Starčevića, Josipa Gržanića i drugih.²⁷⁸ Gržanić i Starčević iz zatvora su izašli 18. svibnja 1886. godine te im je tom prigodom organiziran svečani doček²⁷⁹. Gržanić se vraća u rodni Senj gdje vodi čitaonicu i štedionicu, a nakon raskola Stranke prava staje na stranu Josipa Franka te u Primorju vodi Čistu stranku prava.²⁸⁰ Međutim, njegov politički progon i dalje se nastavlja. Onemogućena mu je kandidatura za Sabor kao i kandidatura za senjskog gradonačelnika, a uoči izbora 1887. godine je uhićen kako svojim ugledom ne bi mogao pomoći stranačkom kolegi Franu Folnegoviću.²⁸¹ Umro je u Gospiću od moždanog udara 29. listopada 1907. godine.

7. Ivan Širmer i Juraj Žerjavić - primjer političkih progona pravaša

Hrvatski historiograf Ivo Perić u svojoj monografiji *Povijest Hrvata* bana Károlyja Khuen-Héderváryja nazvao je okrutnim zbog cenzure tiska i progona protumađarski nastrojenih političara.²⁸² Posebno je na udaru bilo pravaški orijentirano katoličko svećenstvo čiji je broj,

²⁷⁵ Kasnije su prijavljeni i drugi pravaški zastupnici, točnije Eugen Kumičić, Grga Tuškan, Milan Pavlović i Jakov Radošević, ali sud je odustao od njihovog progona.; Turkalj 2003: 313.

²⁷⁶ Primjerice, zagrebački graditelj i gradski zastupnik Ivan Plochberger osuđen je na šest mjeseci zatvora.; Kolar 1995: 283.

²⁷⁷ Turkalj 2003: 314-315.

²⁷⁸ Turkalj 2003: 315-316.

²⁷⁹ Turkalj 2003: 316.

²⁸⁰ Kolar 1995: 287.

²⁸¹ Folnegović je, unatoč tome, za dva glasa pobijedio režimskog kandidata Kolomana Bedekovića.; Kolar 1995: 287-288.

²⁸² Perić 1997: 193.

unatoč određenim kritikama stranačkog vođe Ante Starčevića,²⁸³ bio u stalnom porastu.²⁸⁴ Pravaškom svećenstvu poseban problem stvaralo je djelovanje zagrebačkog nadbiskupa Josipa Mihalovića, pristaše režima, koji je istragama, prijetnjama udaljavanjem iz službe i premještanjem u drugu župu (ne baš pretjerano uspješno) nastojao onemogućiti utjecaj svećenika u Stranci prava.²⁸⁵ Dva najpoznatija primjera političkih progona pravaša su slučajevi svećenika Ivana Širmera i Jurja Žerjavića.

Ivan Širmer rođen je u Poreču 1850. godine, a za svećenika je zaređen 1872. godine. Sedamnaest godina bio je župnik u Bučju, malom selu u blizini Požege.²⁸⁶ Kao pravaški pristaša prvi put se spominje na izborima 1883. godine, prvim izborima održanim na području Vojne krajine koja je 1881. godine ukinuta i pripojena Banskoj Hrvatskoj. Na tim izborima bio je jedan od pomagača u kampanji župnika Maksa Lončarevića, a iduće godine na saborskim izborima i sam je bio kandidat u izbornom kotaru s biralištem u Brodu.²⁸⁷ Njegov protukandidat bio je član Narodne stranke Izidor Kršnjavi koji je kampanju vodio kupujući ženama sapune i molitvenike te obećanjima o izgradnji Tkalačke škole te doniranju slike Blažene Djevice Marije brodske crkvi.²⁸⁸ U sklopu kampanje, Širmer je 15.²⁸⁹ i 17. rujna održao sporne predizborne govore. U tim govorima Širmer je Mađare nazvao hrvatskim dušmanima te je pozvao na odcjepljenje od Mađarske i stvaranje samostalne Hrvatske s vlastitim kraljem.²⁹⁰ Kritizirao je i financijski dio Hrvatsko-ugarske nagodbe, utjerivanje poreza nazvao protuzakonom i predložio da narod ubire i upravlja porezima.²⁹¹ Iako su njegovi govori dočekani ovacijama, na kraju je zbog pritiska, varanja i podmićivanja s 255 glasova (naspram 205) pobijedio Izidor Kršnjavi.²⁹² No, nisu svi bili oduševljeni Širmerovim govorima. Zagrebački prorežimski list *Agramer Zeitung* 19. rujna 1884. godine optužio ga je da propovijeda anarhiju pa je zbog toga pokrenut i kazneni postupak protiv bučjanskog župnika.²⁹³ Suđenje je započelo 19. svibnja

²⁸³ Starčević je 1876. godine u spisu *Pasmína Slavoserbska po Hervatskoj* napisao: „A u puku zapadne cerkve, gde potiče što god dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on nesluša i nesledi popa. Da ovaj puk nebi bio poživinčen, on bi uz redke iznimke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hervatski ima svu svoju nesreću najvećma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom. Do kada bude tako?“. Taj tekst Khuen-Héderváryjev režim iskorištavao je kako bi Starčevića prikazao kao neprijatelja Katoličke crkve i na taj način ograničio sudjelovanje katoličkog svećenstva u Stranci prava.; Turkalj 2006: 179.

²⁸⁴ Turkalj 2006: 179.

²⁸⁵ Turkalj 2006: 179; Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 187.

²⁸⁶ Turkalj 2006: 180.

²⁸⁷ Turkalj 2006: 180-181.

²⁸⁸ Turkalj 2006: 181.

²⁸⁹ Prema tvrdnjama državnog odvjetnika Milana Bledšnajdera prvi Širmerov govor održan je 16. rujna.

²⁹⁰ Turkalj 2006: 181.

²⁹¹ Turkalj 2006: 181.

²⁹² Turkalj 2006: 182.

²⁹³ Turkalj 2006: 182.

1885. godine. Sudom je predsjedavao Vladislav Cuculić,²⁹⁴ a Širmera je branio njegov stranački kolega Hinko Hinković.²⁹⁵ Optuženi Ivan Širmer priznao je „neke izreke“, ali u drugačijem smislu.²⁹⁶ Pokušao se obraniti obrazloženjem da je samo govorio o negativnim posljedicama Nagodbe u okviru svog izbornog programa, ali ne s namjerom izazivanja pobune ili prezira.²⁹⁷ Sud na kraju nije prihvatio njegovu obranu te ga je osudio na kaznu teške tamnice u trajanju od dvije godine i gubitak prihoda od crkvenog imanja (prebende). Zanimljivo je da pravaški list *Sloboda* nije posebno izvještavao o presudi, osim o činjenici smije li sud svećeniku oduzeti prebendu, što je ukinuto carskim rješenjem još 3. kolovoza 1855. godine.²⁹⁸ Pretpostavlja se da su uzroci takve mlake reakcije režimske mjere protiv slobode tiska, ali i zabrinutost oko političkih posljedica koje bi presuda imala za Stranku prava.²⁹⁹ Dana 12. prosinca 1885. godine Stol sedmorice presudu je ublažio pa je Širmer osuđen na tri mjeseca zatvora jer je počinio prijestup, a ne zločin. Ublažavanje presude Stol je obrazložio na način da iako je Širmer prekoračio granicu dozvoljene političke kritike, ne može se dokazati zla nakana, tj. počinjenje zločina.³⁰⁰ Osim toga, Stol je prihvatio argument *Slobode* i ukinuo dio presude kojim je Širmer ostao bez prebende. Članci pod nazivom *Širmerova osuda*, koje je početkom 1886. godine objavila pravaška *Hrvatska*, pokazuju da je Stranka prava Širmerovu presudu doživjela kao osudu cijele stranke, navodeći pritom izjavu predsjednika suda Vladislava Cuculića da je „Širmer pristaša tzv. stranke prava koja ne priznaje zakonitost postojeće sveze između kraljevine Ugarske i kraljevine Hrvatske i Slavonije“.³⁰¹ Članci pozivaju na oprez pri kritiziranju Nagodbe i borbu ne protiv mađarskog naroda, nego protiv mađarskih stranaka koje Hrvatskoj čine štetu (kao i onih hrvatskih stranaka koje takvo djelovanje podržavaju).³⁰² Širmer je tijekom 1886. godine zatvorsku kaznu odradio u franjevačkom samostanu u Cerniku, a nakon izlaska iz zatvora više se nije bavio politikom.³⁰³

Sličnu sudbinu doživio je i njegov stranački kolega Juraj Žerjavić, župnik u Mariji Bistrici i podarhiđakon kotara stubičkog. Žerjavić je rođen 1842. godine u Zlataru, a na Papinskom sveučilištu Gregoriana završio je filozofiju i bogoslovlje. Dana 7. srpnja 1868.

²⁹⁴ Cuculić je predsjedavao sudom i u parnicama protiv pravaških zastupnika Davida Starčevića i Grga Tuškana u aferi Saborski vritnjak.; <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=54834> pristupljeno 27. svibnja 2020.

²⁹⁵ Turkalj 2006: 184.

²⁹⁶ Turkalj 2006: 184.

²⁹⁷ Turkalj 2006: 185.

²⁹⁸ Tim rješenjem je odluka o gubitku prebende spadala u nadležnost duhovne, a ne svjetovne vlasti.; Turkalj 2006: 188.

²⁹⁹ Turkalj 2006: 189.

³⁰⁰ Turkalj 2006: 189.

³⁰¹ Turkalj 2006: 189-190.

³⁰² Turkalj 2006: 190.

³⁰³ Turkalj 2006: 189, 191.

godine zaređen je za svećenika, a nakon povratka iz Rima odlazi za kapelana u župu svetog Petra u Zagrebu.³⁰⁴ Bio je i profesor u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji, a glavna djela koja je napisao su: *O postanku čovječje duše*, *Nepogrešljivost papina* (oba iz 1870. godine), *Placetum regium* (1871.) te *Čovjek majmun* (objavljeno u dva sveska 1872. i 1873. godine) u kojem kritizira teoriju o ljudskom podrijetlu engleskog prirodoslovca Charlesa Darwina.³⁰⁵ Nakon smrti Mirka Tumpića 1874. godine, na prijedlog barunice Klotilde Hellenbach rođene Jelačić imenovan je župnikom u Mariji Bistrici, gdje je prema nacrtu velikog historicističkog arhitekta Friedricha von Schmidta u neorenesansnom stilu obnovio i proširio župnu crkvu.³⁰⁶ Djelovao je i kao narodni prosvjetitelj, svojim novcima pomagao je hrvatska kulturna društva, školovanje siromašnih učenika te izgradnju novih pučkih škola.³⁰⁷ Žerjavić se politički aktivira 1884. godine kada pristupa Stranci prava.³⁰⁸ Vrlo brzo se probija u užu krug stranačkog vodstva, polaže kauciju za pravaško političko glasilo *Hrvatska*, a *Narodne novine* nazivaju ga „bijesnim Stračevićancem“.³⁰⁹ Već tada su zbog glasovanja za pravaške kandidate i sudjelovanja u osnivanju *Hrvatske* protiv njega vođene istrage, a događaj zbog kojeg se našao na sudu zbio se uoči parlamentarnih izbora 1892. godine.³¹⁰ U izbornom kotaru s biralištem u Stubici kandidat Stranke prava bio je veleposjednik Gjuro pl. Bedeković protiv kandidata Narodne stranke Petra pl. Junkovića, a pobijedio je Junković osvojivši 141 glas naspram 60 glasova koje je dobio Bedeković.³¹¹ Ovi stubički izbori vjerojatno bi ostali nezamijećeni da nije došlo do tzv. bune u Mariji Bistrici, kako su je nazvale *Narodne novine*. *Novine* su pisale da su bunu izvele Bedekovićeve pristaše dan uoči izbora kako bi mu pomogle pobijediti, a glavnim krivcem imenovan je župnik Žerjavić jer je zbog svoje propovijedi na nedjeljnoj misi dao neizravan povod buni.³¹² Tog dana je uoči misnog slavlja u crkvenim arkadama zalijepljen izborni proglas³¹³ pravaškog kandidata, a lokalne vlasti su ga maknule. To je izazvalo ogorčenje među seljacima pa je njih oko 300³¹⁴ u krčmi pronašlo općinskog načelnika Šimuna Ivaka i općinskog

³⁰⁴ Turkalj 2011: 125.

³⁰⁵ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67702>, pristupljeno 29. svibnja 2020.; Turkalj 2011: 125.

³⁰⁶ Turkalj 2011: 125-126.

³⁰⁷ Turkalj 2011: 126.

³⁰⁸ Turkalj 2011: 126.

³⁰⁹ Turkalj 2011: 126.

³¹⁰ Na te izbore Stranka prava izašla je samostalno (a ne u koaliciji s ostalim oporbenim strankama kao na izborima održanim 1887. godine), a Neodvisna narodna stranka zbog tzv. izborne geometrije nije željela sudjelovati, što je pravašima olakšalo položaj jer su se na izborima morali boriti samo s jednim protivnikom (Narodnom strankom, koja je na izborima i trijumfirala osvojivši 78 zastupničkih mjesta od njih ukupno 88).; Turkalj 2011: 127-128.

³¹¹ Turkalj 2011: 129.

³¹² Turkalj 2011: 129.

³¹³ Branitelj pobunjenih seljaka dr. Ivan Ružić u obrani tvrdi da je plakat bio zalijepljen na vanjskom zidu crkve gdje su se i inače lijepili proglesi.

³¹⁴ Po zapisu *Narodnih novina* bilo ih je oko 800.

blagajnika Josipa Torića, koji je proglas i skinuo, te su uz viku od njih tražili vraćanje proglašenja, što je naposljetku i učinjeno.³¹⁵ Prema navodima optužnice, pobunjeni seljaci se nisu razišli nego su nastavili vikati i prijetiti pa su lokalni čelnici morali u strahu pobjeći kroz vrt.³¹⁶ Dana 6. lipnja buna je nastavljena kad se nekoliko stotina seljaka nakon mise okupilo pred općinskom zgradom, a dio je uz viku i prijetnje ušao u zgradu. Razišli su se tek dolaskom vođa vojnika.³¹⁷ Dana 12. lipnja nakon nedjeljne mise ponovio se isti scenarij, a tada u Mariju Bistricu stižu istražitelj Franjo Pinterović i državni odvjetnik Tomo pl. Kraljević, koji podižu prijavu protiv župnika Žerjavića zbog „rasprostiranja lažnih uznemirujućih vijesti“³¹⁸ te većeg broja stanovnika koji završavaju u stubičkom zatvoru.³¹⁹ Suđenje Žerjaviću započelo je 15. lipnja 1892. godine pod predsjedanjem suca Alfreda Biscontinija, a Žerjavića je branio Josip Frank.³²⁰ Žerjavić se branio govoreći da je u propovijedi samo pozvao na pristojno ponašanje kako bi spriječio nepodopštine i da se narod nije pobunio zbog njegovih riječi nego zbog skinutog izbornog proglašenja i izbornih nepravilnosti.³²¹ No, Žerjavić je na kraju ipak osuđen na mjesec dana strogog zatvora. Osim toga, morao je na stan i hranu primiti 24 vojnika koji su poslani iz Zagreba kako bi održavali red u Mariji Bistrici i okolici, te im platiti sve ostale troškove (što je inače radila općina).³²² Zbog bune je osuđeno i 28 od 49 optuženih seljaka³²³ na kaznu zatvora od tri do pet mjeseci strogog zatvora, odnosno šest do sedam mjeseci tamnice, dok su četvorica seljaka osuđena na čak deset mjeseci teške tamnice s pooštrenim postom.³²⁴ Iako je ovo trebala biti režimska opomena i Žerjaviću i ostalom pravaškom svećenstvu, Žerjavić je (za razliku od Širmera) svoju političku karijeru nastavio. Sudjelovao je u stvaranju zajedničkog programa s obzorašima 1894. godine,³²⁵ a nakon stranačkog raskola 1895. godine ostao je djelovati u okviru Folnegovićevih domovinaša.³²⁶ Na izborima 1897. godine, na kojima obzoraši i domovinaši izlaze u zajedničkoj koaliciji pod nazivom Udružena opozicija, kandidat je bio i Juraj Žerjavić. I ova izborna kampanja prošla je u znaku prijetnji i represija prema svećenicima koji su bili

³¹⁵ Turkalj 2011: 129-130.

³¹⁶ Turkalj 2011: 130.

³¹⁷ Turkalj 2011: 130.

³¹⁸ Sporna je bila propovijed u kojoj je Žerjavić okrivio općinske vlasti da će odnijeti Marijin kip u Mađarsku i u kojoj je izjavio: “Jer vi znadete, da crkva imade svojih neprijateljah i to svakim danom sve više i od svih stranah se na nju navaljuje, pa bi moglo to biti i zadnje svečano proštenje“.; Turkalj 2011: 131.

³¹⁹ Turkalj 2011: 131.

³²⁰ Turkalj 2011: 131.

³²¹ Turkalj 2011: 132.

³²² Turkalj 2011: 132.

³²³ Ostali optuženi su oslobođeni, a zanimljivo je da su među njima bili i Jure Papić i Tomo Pisk koji su u optužnici navedeni kao glavni inicijatori i vođe bune. Turkalj 2011: 136.

³²⁴ Turkalj 2011: 136.

³²⁵ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 182.

³²⁶ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 183.

kandidati opozicije ili su je podržavali.³²⁷ Represiji nije izmaknuo niti Žerjavić pa su ga tako *Narodne novine* prozvale odgovornim za to što su pravaške pristaše kamenjem napale člana Narodne stranke Vladu Zajeca (a zapravo je Zajec pijan pao i razbio glavu),³²⁸ a na sam dan izbora ulice Krapine, u čijem je izbornom kotaru Žerjavić bio kandidat, preplavila je vojska.³²⁹ Unatoč svim pokušajima režima, Žerjavić je pobijedio kandidata Narodne stranke i dotadašnjeg zastupnika Josipa Kiepacha s 99 glasova naspram 63 glasa.³³⁰ Žerjavić je bio vrlo aktivan zastupnik, a njegovi govori (pogotovo oni u kojima je kritizirao Nagodbu ili bana) često su bili popraćeni vikom vladajućih zastupnika te prekidanjem i opomenama predsjednika Sabora.³³¹

8. Pravaši i korištenje karikatura u političke svrhe u doba Khuen-Héderváryja

Karikatura (tal. *caricare* - pretjerati) je crtež ili grafika (rijetko se javlja u slikarstvu ili kiparstvu) u kojem su karakteristike subjekta izobličene ili pretjerane zbog postizanja komičnog efekta te su česta sredstva društvene i političke kritike.³³² Otac karikature je talijanski slikar s kraja 16. stoljeća Annibale Carracci, a već u idućem stoljeću javlja se i sam pojam karikature.³³³ Carraccijeve karikature su slabo sačuvane (više je sačuvanih radova njegovog brata Agostina), a on većinom karikira nepoznate ili lokalne političke osobe.³³⁴ Prvi koji je izrađivao karikature svjetski poznatih osoba bio je Gian Lorenzo Bernini koji je prikazivao čak i papu Urbana VIII., a proširio je karikaturu i na Francusku³³⁵ te Veliku Britaniju, u kojoj se tijekom 18. stoljeća razvija politička karikatura.³³⁶ Karikatura je na početku bila oblik zabave za umjetnike i elitne slojeve, tijekom vremena postaje sve popularnija, a tek od 19. stoljeća dobivajući sve veću nakladu dopire i do širih društvenih slojeva.³³⁷ Zbog velikog postotka nepismenog

³²⁷ Kandidatu Udružene opozicije i upravitelju župe Gvozdansko Josipu Kovačićeku pismo su prijetili zatvorom, kapelanu iz župe Sv. Ivan Žabno Krešimiru Derkosu zabranjeno je katehizirati i ići u školu jer je bunio narod. U Babinoj Gredi uhićen je kapelan, a sličnu sudbinu doživjeli su i zlatarski župnik Stjepan Tumpić i vinkovački svećenik Stjepan Dungjerović.; Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 190-191.

³²⁸ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 192.

³²⁹ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 193.

³³⁰ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 193.

³³¹ Biočić, Turkalj, Žunabović Juričić 2018: 194-213.

³³² Dulibić 2009: 9-10; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30506> (pristupljeno 25. lipnja 2020.)

³³³ Radovi slični karikaturama postojali su i ranije kod primjerice Leonarda da Vinci, ali oni su okategorizirani kao groteske ili parodije.; Dulibić 2009: 10.

³³⁴ Dulibić 2009: 47-48.

³³⁵ Dulibić 2009: 48.

³³⁶ Dulibić 2009: 49.

³³⁷ Dulibić 2009: 10, 27.

stanovništva³³⁸ bilo je važno obratiti se putem slikovnog prikaza i takvom, najširem sloju stanovništva.³³⁹ U historiografskom smislu karikature su važan izvor za proučavanje stavova političkih grupa i individualaca,³⁴⁰ ali zbog preuveličavanja, pretjerivanja i subjektivnosti, analiza vjerodostojnosti informacija je puno teža.³⁴¹ Također, prilikom proučavanja karikatura objavljenih u pravaškim časopisima naišao sam i na problem prepoznavanja likova prikazanih u karikaturama te razumijevanja konteksta, čime bi osobe koje će proučavati takvu vrstu političkog djelovanja trebale biti izrazito dobri poznavatelji društveno-političko-gospodarske situacije onog doba.

U Hrvatskoj, kao i ostalim zemljama pod habsburškom vlašću, karikatura se javila puno kasnije, tek sredinom 19. stoljeća.³⁴² Iako postoje neki raniji radovi (poput onih Julija Klovića ili Vincenta iz Kastva), oni se ne mogu okategorizirati kao karikature,³⁴³ dok su neke od najranijih karikatura iz 18. i početka 19. stoljeća izgubljene.³⁴⁴ Najstarija sačuvana karikatura u Hrvatskoj je *Mađaron u kolijevci*, nastala između 1843. i 1846. godine, koja prikazuje Lajosa Kossutha, bana Franju Hallera i mađarona u kolijevci, djelomično preobražene u životinje.³⁴⁵ Po uzoru na njemačke časopise popularne u Hrvatskoj, i u Hrvatskoj se javljaju humoristično-satirični časopisi, a prvi takav bio je *Podravski jež*, izašao 1862. godine, čime započinje objavljivanje karikature u tisku.³⁴⁶ Satiri i humoru okreću se i pravaši (za razliku od drugih stranaka)³⁴⁷ koji stihom, prozom i karikaturom ismijavaju (ali i upozoravaju i kritiziraju) političko, gospodarsko, moralno i kulturno stanje života.³⁴⁸ Prvi pravaški list takvog karaktera bio je *Zvekan*,³⁴⁹ pokrenut 1867. godine u Hrvatskom primorju, gdje je pravaštvo bilo najrasprostranjenije.³⁵⁰ Vlasnik i glavni urednik Marko Manasteriotti list je pokrenuo uz unionističku financijsku pomoć (točnije kasnijeg bana Levina Raucha) te su prvenstveno bili usmjereni protiv Narodne stranke.³⁵¹ Zbog nedostatka kvalitetnog drvoresca u Zagrebu, crteži domaćih autora (koji su ostali anonimni) morali su se slati u Beč na izradu drvoreza za potrebe

³³⁸ Prema statističkim podacima iz 1869. godine nepismeno je bilo 80,6% stanovništva.

³³⁹ Štefanac 2011: 25.

³⁴⁰ Štefanac 2011: 25.

³⁴¹ Turkalj 2000: 471.

³⁴² Dulibić 2009: 11, 58.

³⁴³ Dulibić 2009: 71-72.

³⁴⁴ Dulibić 2009: 79-80.

³⁴⁵ Dulibić 2009: 86-87.

³⁴⁶ Dulibić 2009: 98-99.

³⁴⁷ Turkalj 2000: 464.

³⁴⁸ Turkalj 2000: 468.

³⁴⁹ Godine 1890. pokrenut je list *Novi zvekan*, ali on je bio nestranački list i nije imao nikakve poveznice sa „starim“ *Zvekanom*.; Dulibić 2009: 115.

³⁵⁰ Turkalj 2000: 464-465.

³⁵¹ Turkalj 1999: 121-122.

tiska.³⁵² U listu je vidljiv Starčevićev utjecaj (primjerice Starčević je tvorac naslovnice³⁵³ na kojoj se nalazi grčki filozof Diogen iz Sinope koji svjetiljkom po Hrvatskoj traži čovjeka).³⁵⁴ Na tom području, točnije u Bakru, 1881. godine pokreće se još jedan list, *Vragoljan*, sa sloganom „K vragu sve što nevalja, Da nam roda čast nekalja“, vlasnika i urednika Rudolfa Desselbrunnera koji je zbog objavljenih karikatura često bio osuđivan, a novine zaplijenjene.³⁵⁵ Osim karikatura (koje nisu bile najkvalitetnije, ali su imale duha) objavljivali su i šaljive rebuse, a izlaze relativno dugo, do 1886. godine.³⁵⁶ U Zagrebu između 1883. i 1886. godine izlazi polumjesečnik *Bič* koji je također zabranjivan zbog pisanih i karikaturalnih priloga, a njegov vlasnik Gavro Grünhut i urednik Višimir Zima uhićeni su zbog članka *Živinska skupština* u kojem se kritizira Nagodba i ban.³⁵⁷ Već u prvom broju *Bič* je najavio da će išibati „sve izrode otačbine: politike bez poštenja, birokrate bez značaja, mešetare bez smilenja i bez ljudskog osjećaja, i plemiće zlosretnike, rodu svomu otudjene, i lihvar bezdušnike, i špijune nepoštene“.³⁵⁸ Svoje kvalitetne karikature u *Biču* je objavljivao i začetnik hrvatskog slikarskog realizma Ferdinand Quiquerez koji je i autor naslovne karikature.³⁵⁹ Nasljednik *Biča* bio je *Tries*, list za šalu i satiru, izlazi od kraja 1885. do svibnja 1886. godine, a njegovi brojevi često su „nestajali“ u pošti i nisu stizali do pretplatnika.³⁶⁰ Njihove karikature većinom satirički prikazuju vanjskopolitičku situaciju u Europi (prije svega na Balkanu). U slično vrijeme izlazi još jedan list za šalu i satiru, *Novi Bič*, koji je bio u uredničkom sukobu s *Triesom*, a objavili su prvi humoristični kalendar na hrvatskom jeziku koji je na kraju zaplijenjen.³⁶¹ Ostali pravaški šaljivi listovi bili su *Ose* (izlazi svega 18 brojeva od 1. srpnja 1887. do 15. ožujka 1888. godine s lošim i neduhovitim karikaturama), *Štipavac* (izlazi tijekom 1888. godine), *Čuk* (također samo četiri broja tijekom 1888. godine, koje je svojim vrsnim karikaturama obogatio Marko Antonini, prvi u Hrvatskoj koji je potpisivao svoje karikature), *Brico* (između 1890. i 1891. godine), *Komarac* (danas nesačuvan list iz 1890. godine), *Trn* (djeluje između 1891. i 1899. godine, osuvremenio izgled pravaške satire pa su tako, primjerice, objavljivali i strip-

³⁵² Dulibić 2009: 102.

³⁵³ Vidi sliku 1.

³⁵⁴ Turkalj 1999: 123.

³⁵⁵ Turkalj 2000: 465.

³⁵⁶ Dulibić 2009: 104-105.

³⁵⁷ Turkalj 2000: 465.

³⁵⁸ *Bič* god. 1, br. 1, 1. studenog 1883., 1.

³⁵⁹ Vidi sliku 2. Dulibić 2009: 108-109, 117-119.

³⁶⁰ Turkalj 2000: 466.

³⁶¹ Turkalj 2000: 466-467.

karikature), *Muha* (izlazi samo 1897. godine) te *Stršen* (posljednji pravaški, ali antifrankovski časopis koji izlazi između 1899. i 1900. godine).³⁶²

U spomenutim humoristično-satiričnim časopisima pravaši se često koriste karikaturama. Koliko su one bile važne kao sredstvo političke propagande svjedoči i činjenica o učestalosti njihovih zapljena, ali i to što je Khuen-Héderváry ubrzo po stupanju na bansku funkciju izmijenio Zakon o tisku. Novim zakonom ojačana je cenzura tiska ukidanjem porotnog suđenja za tiskovne delikte,³⁶³ čime odluku o zabrani nekog tiskopisa (a tu su karikature bile posebno na udaru zbog humoristično-kritizirajućeg elementa) donose organi državnog odvjetništva i pojedini suci.³⁶⁴ Prema zakonu tiskar je bio dužan predati jedan primjerak tiskopisa nadležnom sudu koji bi nakon pregleda donio odluku krši li sadržaj neku zakonsku odredbu.³⁶⁵ Ako sadržaj krši zakon, urednik je bio dužan taj dio izbaciti, ali zbog toga što su takve odluke dolazile prekasno u časopisima su često bile bjeline preko kojih je pisalo „zapljena“.³⁶⁶ Unatoč žalbama da je postupak zapljene kompliciran i neučinkovit, u Khuen-Héderváryjevo doba zaplijenjeno je 5000 članaka u listovima, a najviše su na udaru bili oni pravaški poput *Biča* (16 zaplijenjenih ilustracija), *Trna* (17), *Stršena* (4) ili *Triesa* (1).³⁶⁷ Većina članaka kritizirala je mađarsku politiku prema Hrvatskoj, proces mađarizacije te Nagodbu.³⁶⁸ Do zapljene listova nije uvijek dolazilo zbog ismijavanja i kritiziranja vlasti. U 17. broju lista *Bič* 1. rujna 1884. godine objavljena je karikatura naziva „Hrvatski sabor 27. kolovoza 1884.“³⁶⁹ koja prikazuje Davida Starčevića kako uz pratnju dvojice saborskih stražara izlazi iz zgrade Sabora. Ta karikatura je zabranjena zbog prikazivanja događaja u kojem je predsjednik Sabora Nikola Krestić oduzeo riječ i izbacio Starčevića van iz sabornice, čime se želi cenzurirati taj događaj i „zaplijeniti sjećanje na njega“.³⁷⁰ Ipak, većina karikatura je zaplijenjena zbog ismijavanja (mogli bismo reći čak i vrijeđanja) određenih osoba ili skupina. Neke od zaplijenjenih karikatura bile su (iz današnje perspektive) potpuno bezazlene. Primjerice, među takvim karikaturama bile su prikaz pogrebne povorke s lijesom na kojem piše „Porota“³⁷¹; vuk i orao koji simboliziraju Ugarsku i Austriju kako napadaju janje koje simbolizira Hrvatsku³⁷²;

³⁶² Turkalj 2000: 467.; Rumenjak 2000: 478.; Dulibić 2009: 112.

³⁶³ Porotu u kojoj su sjedili građani uveo je Ivan Mažuranić 1875. godine, a novom banu predstavljali su prepreku u represiji nad oporbenim tiskom jer su redovito oslobađali optuženike.; Štefanac 2011: 26.

³⁶⁴ Štefanac 2011: 25.

³⁶⁵ Štefanac 2011: 26.

³⁶⁶ Štefanac 2011: 26.

³⁶⁷ Štefanac 2011: 26-28, 32-35.

³⁶⁸ Štefanac 2011: 35.

³⁶⁹ Vidi sliku 3.

³⁷⁰ Štefanac 2011: 28-29.

³⁷¹ Vidi sliku 4. Natpis „Porota“ aludira na ukidanje porote pri suđenju za tiskovne delikte.

³⁷² Vidi sliku 5.

slika krajiške šume³⁷³ (sve ih je objavio *Bič*) ili prikaza bana kako na harfi svira mađarski čardaš³⁷⁴ (objavljeno u *Triesu*). Neke su bile toliko uvredljive (poput one obješenog zastupnika Narodne stranke Josipa Miškatovića³⁷⁵ ili one koja aludira na izbore u rujnu 1885. godine na kojoj su prikazani nepravaški političari sa životinjskim glavama³⁷⁶, a obje ih je objavio *Bič*)³⁷⁷ da se možemo zapitati bi li i danas, u puno demokratičnijim vremenima, prošle bez oštrih reakcija, osuda, pa čak i zabrana. Pravaški časopisi ismijavali su i samu cenzuru tiska, pa tako 20. ožujka 1899. *Stršen* objavljuje pjesmu „Cenzoru“:

„Trude se i muče mazanjem boja
Čitave legije secessionista; -
Nadkriljuje sve ih umjetnost tvoja,
Najveći slikar ti si - bez kista.“³⁷⁸

Časopis *Trn* 15. travnja 1891. godine satirički preoblikuje deset Božjih zapovijedi u „Deset zapovijedi tiskovnih“:

„I. Ja sam cenzor tvoj, ne imaj drugih gospodara osim mene
II. Ne napiši opozicionalnoga članka u zalud.
III. Spomeni se, da svetkuješ naš tiskovni zakon
IV. Poštuj visoku vladu, da dugo živiš i da ti bude dobro na zemlji
V. Ne luduj
VI. Ne sagrieši hrvatskim duhom, to jest pravaštvom
VII. Ne prigovaraj Magjarom
VIII. Ne reci krivoga svjedočanstva protiv činovnika koga
IX. Ne poželi tiskovnoga zakona englezkoga
X. Ne poželi nikakove slobodne ustanove naroda ma koga.“³⁷⁹

U slično vrijeme kad i pravaška, djelovala je i srpska politička karikatura. Kao što je kod pravaša karikatura bila sredstvo političke propagande, tako je i kod Srpske samostalne stranke bila sredstvo širenja njihove ideologije i političkih stavova.³⁸⁰ Njihov jedini

³⁷³ Vidi sliku 6. Pretpostavljam da je na karikaturi prikazan ban Khuen-Héderváry kako sječe krajišku šumu.

³⁷⁴ Vidi sliku 7.

³⁷⁵ Vidi sliku 8. Iako u opisu stoji da je ime obješenog čovjeka Miško Tović, sasvim je sigurno da je riječ o tada za pravaše vrlo omraženom Josipu Miškatoviću.

³⁷⁶ Vidi sliku 9.

³⁷⁷ Štefanac 2011: 30.

³⁷⁸ Štefanac 2011: 31.

³⁷⁹ Štefanac 2011: 31-32.

³⁸⁰ Rumenjak 2000: 478.

humoristično-satirični časopis bio je *Vrač pogađač* koji je izlazio na ćirilici u Zagrebu između 1896. i 1902. godine, kad se zbog antisrpskih demonstracija izazvanih antihrvatskim člankom u *Srbobranu* seli u Novi Sad.³⁸¹ U *Vraču* su svoje karikature objavljivali i mladi Tomislav Krizman (kasnije vrlo značaj hrvatski slikar i grafičar s početka 20. stoljeća) te Josif Danilovac koji je u Beču studirao slikarstvo i grafiku, a njegove su karikature bile izrazito visoke umjetničke kvalitete.³⁸² Satirična poveznica između ove dvije stranke je da su se na njihovom udaru našla srpska elita lojalna Khuen-Héderváryju (tzv. Khuenovi Srbi).³⁸³ Ipak, svaka stranka ih prikazuje na drugačiji način. Srpska karikatura ih prikazuje kao nemoralne političare i izdajnike srpskog naroda i njegovih nacionalnih interesa, dok ih pravaši prikazuju kao koristoljubive pripadnike režimske Narodne stranke koji nose simbolične predmete poput vreća sa stipendijama, saborskim dnevnicama ili darovima.³⁸⁴ Prikazivali su ih i kao vjernike koji se klanjaju moćnom i bogatom „božanstvu“ Khuen-Héderváryju ili kako plešu u simboličkom kolu s ružnom babom koja na haljini ima zakrpu s oznakom „§ 66“ koja simbolizira omraženu Nagodbu, točnije Riječku krpicu.³⁸⁵ Uz korumpiranost prepoznatljivi elementi pravaškog karikaturalnog prikazivanja tzv. Khuenovih Srba su i odanost mađaronskom režimu (simboliziraju ga stup koji predstavlja potporanj te zvonce koje predstavlja predsjednika Sabora te njihov velik utjecaj u saborskim tijelima) te protuhrvatstvo (simboliziraju ga ćirilčno pismo i škare).³⁸⁶ Još jedna zajednička točka pravaške i srpske karikature bio je Đuro pl. Đurković, predsjednik i glavni ideolog Srpskog kluba. Kao jedan od najomraženijih političara i u hrvatskoj i u srpskoj javnosti, sa svojim prepoznatljivim simbolima (crna brada, okrugle naočale, crni frak s crnim cilindrom) bio je česta meta i pravaške i srpske karikature.³⁸⁷ Srpska karikatura prikazuje ga s mađarskim i birokratskim atributima (npr. u mađarskoj narodnoj nošnji), a pravaška s atributom velikih škara koje mu služe za rezanje hrvatskih prava i podsjeća javnost na njegove antihrvatske istupe.³⁸⁸ Pravaške karikature uz Đurkovića prikazuju još jedanaest tzv. Khuenovih Srba: baruna Jovana Živkovića, Stevana V. Popovića, Danila Stankovića, Vasu Đurđevića, Nikolu Krestića, Svetozara pl. Kuševića, Svetislava Šumanovića, Miloša Zeca, Dušana Slijepčevića, protu Jovana Štekovića i paroha Tomu Mandića, dok Srbi prikazuju samo Đurkovića, Đurđevića i Slijepčevića.³⁸⁹ Iako je bilo uvriježeno mišljenje da su pravaši svojim

³⁸¹ Rumenjak 2000: 478.

³⁸² Dulibić 2009: 119-120.

³⁸³ Rumenjak 2000: 478-479.

³⁸⁴ Rumenjak 2000: 480-481.

³⁸⁵ Rumenjak 2000: 480-481.

³⁸⁶ Rumenjak 2000: 481-482.

³⁸⁷ Rumenjak 2000: 482.

³⁸⁸ Rumenjak 2000: 482.

³⁸⁹ Rumenjak 2000: 483.

karikaturama pridonijeli oblikovanju negativnih stereotipova o Srbima, povjesničarka Nives Rumenjak pokazala je da to baš i nije tako. Tome su najviše pridonijeli sami Srbi i njihov *Vrač pogađač* koji je u velikoj većini slučajeva (skoro 93%) Srpski klub identificirao s cijelim srpskim narodom, dok su pravaši bili više usmjereni protiv pojedinačnih zastupnika Srpskog kluba (a naročito šefa Kluba Đurkovića).³⁹⁰

Na kraju ovog poglavlja izdvojio bih još nekoliko zanimljivih i (iz današnje perspektive) kvalitetnih karikatura: „Parlamentarske utvrde“ u kojoj je Stranka prava prikazana kao tvrđava, a ostale stranke kao poluraspadnute kolibe³⁹¹; „Naši kritičari“ u kojoj su kritičari pravaške politike prikazani kao konji³⁹²; Quiquerezov prikaz Davida Starčevića i Khuen-Héderváryja u borbi pištoljima³⁹³; „Ovako je došao, ovako će otići“ koja prikazuje kako je Khuen-Héderváry došao na bansko mjesto i kako će otići (ta karikatura je zabranjena)³⁹⁴; prikaz broda s natpisom „Hrvatska“ koji vođen Khuen-Héderváryjem plovi prema obali na kojoj piše „Mađarska“ i gdje se nalazi ugarski premijer Kálmán Tisza, a s druge strane ga prema obali na kojoj piše „Hrvatska“ vuče Ante Starčević³⁹⁵; karikatura bana kako se penje na vrh stabla gdje se nalaze objekti s natpisima „Hrvatska“ i „Slavonija“, na tlu ga bodri premijer Tisza, a Starčević tvrdi da se „do sada još nitko nije popeo gore, pa neće ni on“³⁹⁶.

9. Pravaši i Hrvatski narodni pokret 1903. godine

Događaj koji je postao svojevrsna smrtna presuda banovoj politici u historiografiji je ostao upamćen kao Hrvatski narodni pokret iz 1903. godine. Prema izvještaju kojeg je varaždinski župan Radoslav von Rubido-Zichy napisao banu, uzroci pokreta su „financijski odnošaji, poznati napisi i navodno nekorektno i provokatorno postupanje činovništva na željeznicama, uporaba nehrvatskih mjesnih imena kod zajedničkih i ugarskih oblasti, uporaba državnog i zakonom opredijeljenog barjaka zemalja krune sv. Stjepana na zajedničkim uredima, neobdržavanje jasnog slova nagodbenog zakona o utanačenju hrvatskog kao jedinog službenog jezika u okviru kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te lihvarenje nebrojenih seoskih veresijskih instituta“.³⁹⁷ Cilj pokreta bila je borba protiv nagodbene podložnosti, svakog

³⁹⁰ Rumenjak 2000: 483; Dulibić 2009: 122.

³⁹¹ Vidi sliku 10.

³⁹² Vidi sliku 11.

³⁹³ Vidi sliku 12.

³⁹⁴ Vidi sliku 13.

³⁹⁵ Vidi sliku 14.

³⁹⁶ Vidi sliku 15.

³⁹⁷ Bogdanov 1961: 10.

nacionalnog tlačenja³⁹⁸ te borba protiv tuđinske vlasti nad Hrvatskom.³⁹⁹ Pokret je prvenstveno bio usmjeren na potpuno oslobađanje od Mađarske⁴⁰⁰ pa su zato sudionici pokreta skidali i spaljivali mađarske zastave te sve dvojezične grbove i natpise, ali i napadali sve one koji su služili tuđinskoj vlasti (prije svega mađarone).⁴⁰¹ Pokret je uz antimadžarski imao (iako u puno manjoj mjeri) i antiaustrijski karakter jer su prosvjednici Khuen-Héderváryja povezivali s bečkim dvorom.⁴⁰² Prosvjednici su uništavali i njemačke natpise i grbove te slike cara Franje Josipa I.⁴⁰³ Glavni nositelji pokreta bili su najsiromašniji i najpotlačeniji društveni slojevi, tj. siromašni seljaci i radnici, čime je potvrđena teza Ante Starčevića da su “siromasi najnezadovoljniji tern a promene najberžji”.⁴⁰⁴

Povod za izbijanje pokreta bile su uvrede mađarske kraljevske deputacije oko obnove financijskog dijela Nagodbe u kojoj je pisalo da Hrvatska živi od milosti Mađarske i da ju Mađarska uzdržava.⁴⁰⁵ Potaknuti tim riječima, studenti 2. ožujka održavaju skupštinu koja usvaja rezoluciju kojom se osuđuju uvrede i traži financijska samostalnost, a održane su i manje demonstracije.⁴⁰⁶ Sličnu skupštinu 11. ožujka održavaju oporbene proturežimske stranke. Skupštinu je sazvao urednik *Obzora* Josip Pasarić, na njoj je sudjelovalo oko 4000 ljudi,⁴⁰⁷ a za predsjednika je izabran književnik i novinar Marijan Derenčin.⁴⁰⁸ U Osijeku je skupština zabranjena pa su 22. ožujka izbili prosvjedi koji su uskoro izbili i u drugim gradovima poput Đakova i Ogulina.⁴⁰⁹ Za razbuktavanje pokreta najvažniji je prosvjed u Zaprešiću. Zbog postavljanja mađarske zastave na željezničkoj postaji došlo je do nereda u kojima je zastava skinuta i spaljena. Prosvjednici su potom napali kuću Antuna Bürgermeistera, koji je i naredio postavljanje zastave.⁴¹⁰ Nakon dolaska oružara izbio je sukob s prosvjednicima u kojem je zapovjednik Janko Šeketa ubio seljaka Ivana Pasarića, ranjeno je još troje seljaka, a njih trinaest

³⁹⁸ Mađarskog, ali i njemačkog i talijanskog tlačenja na području Rijeke i Hrvatskog primorja.

³⁹⁹ Bogdanov 1961: 128.

⁴⁰⁰ Osnovna parola pokreta bila je „Hrvatska Hrvatima“.

⁴⁰¹ Bogdanov 1961: 128-129.

⁴⁰² Bogdanov 1961: 130-131.

⁴⁰³ Bogdanov 1961: 133-135.

⁴⁰⁴ Starčević u svojoj satiričkoj knjizi *Pisma Magjarolacah*, objavljenoj 1879. godine, smatra da su siromašni slojevi najmotiviraniji za društvene promjene i zbog toga su nositelji i ovog, ali i drugih pokreta.; Bogdanov 1961: 79.

⁴⁰⁵ Bogdanov 1961: 7, 11.

⁴⁰⁶ Bogdanov 1961: 11.

⁴⁰⁷ Uglavnom su to bili pripadnici Čiste stranke prava, Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije te Kršćansko-socijalne stranke, ali bilo je tu pripadnika iz drugih stranaka i nestranačkih osoba pa su se tako među govornicima našli i braća Antun i Stjepan Radić.

⁴⁰⁸ Bogdanov 1961: 12.

⁴⁰⁹ Bogdanov 1961: 12-13.

⁴¹⁰ Bogdanov 1961: 15.

je uhićeno.⁴¹¹ Krvoproliće u Zaprešiću dovelo je do izbijanja prosvjeda i u brojnim drugim gradovima (poput Zagreba, Varaždina, Senja, Koprivnice, Križevaca, Karlovca, Bjelovara), uglavnom u unutrašnjem dijelu Hrvatske.⁴¹² Stotine osoba je uhićeno, uvedeni su prijeki sudovi,⁴¹³ a u neke gradove poslana je vojska kako bi smirila situaciju.⁴¹⁴ Dana 5. lipnja jedan od vođa pokreta Juraj Bukšeg planirao je napad na Banske dvore i samog bana, ali je akcija propala jer je netko plan dojavio policiji.⁴¹⁵ Između 8. i 26. svibnja demonstracije su se proširile i na područje modruško-riječke županije,⁴¹⁶ gdje su se skidali mađarski natpisi i zastave, pjevale narodne pjesme, vikalo „Živjela Hrvatska“, „Dolje Hedervary“ i „Udri, udri in der Stadt, mađaronom štrik za vrat“, razbijalo, uništavale banove slike kao i u ostalom dijelu Hrvatske.⁴¹⁷ U Kalinovici pokraj Samobora 22. svibnja u sukobu policije i prosvjednika koji su željeli upasti u općinski ured ubijen je seljak Gabro Varžić, a još dva seljaka su ranjena.⁴¹⁸ Slična krvoprolića izbila su i u Kunovcu 26. lipnja, gdje je ubijeno pet seljaka⁴¹⁹ te u Ludbregu 27. lipnja, gdje je također ubijeno pet seljaka.⁴²⁰

Ban Károly Khuen-Héderváry bio je zbunjen, preplašen⁴²¹ i zaprepašten jačinom i masovnošću narodnog pokreta te se nije snašao u obračunu s istim.⁴²² Strane medije pokušao je uvjeriti da je Hrvatski narodni pokret beznačajan pa je tako peštanskom listu *Magyar Hirlapu* 14. svibnja 1903. godine izjavio: „Od revolucije nije bilo ništa, a što se ovih dana ovdje dogodilo, slični mnogo više nitkowluku, nego li revoluciji. Nekoliko uličnjaka, koji ne imadu drugoga posla, polupaju nekoliko prozora! To još nije revolucija, a više od toga se nije ni dogodilo“.⁴²³ Niti on niti njegovi mađaroni nisu razumjeli smisao pokreta pa su uzroke pripisivali isključivo lošem financijsko-ekonomskom položaju Hrvatske.⁴²⁴ Banovo nerazumijevanje uzroka pokreta i nastavak bahatog ponašanja pokazuje i sljedeći primjer.

⁴¹¹ Bogdanov 1961: 15-16.

⁴¹² Bogdanov 1961: 17-23.

⁴¹³ Prijeki sud uveden je za zločine bune, ubojstva, razbojstva, paleža i javnog nasilja. U banovoj odluci iz 6. svibnja o osnivanju prijekog suda u Križevcima, navedeno je „da se svatko ima kloniti buntovnog zgrtanja i svakoga poticanja na nj te svakog dioništva u tom i da se svatko ima pokoriti poglavarstvenim odredbama, buduć će se svaki koji sakrivi koje od gore spomenutih zločinstva biti kažnjen smrću.“ Slična poruka poslana je i 22. svibnja u banovoj odluci o osnivanju prijekog suda u Delnicama, Sušaku i Bakru; Bogdanov 1961: 27, 40.

⁴¹⁴ Bogdanov 1961: 17-23.

⁴¹⁵ Bogdanov 1961: 24-26.

⁴¹⁶ Dana 12. svibnja prema izvješću župana Vladimira Nikolića bilo je na Sušaku na tisuće prosvjednika.

⁴¹⁷ Bogdanov 1961: 30-35.

⁴¹⁸ Bogdanov 1961: 44.

⁴¹⁹ Bogdanov 1961: 57.

⁴²⁰ Bogdanov 1961: 58.

⁴²¹ Tako je, primjerice, ban sudjelovao u procesiji za Tijelovo na zagrebačkim ulicama okružen kordonom policije i vojske.; Bogdanov 1961: 323.

⁴²² Bogdanov 1961: 322.

⁴²³ Bogdanov 1961: 322.

⁴²⁴ Bogdanov 1961: 329.

Nakon što je policija povrijedila autonomiju sveučilišta upavši u zgradu sveučilišta i uhitivši 22 studenta koji su 20. svibnja prosvjedovali protiv Khuen-Héderváryja i sakrili se u zgradu, ban je na sastanku s rektorom Vjekoslavom Klaićem odgovorio na rektorove proteste riječima: “Ne može biti nikakve autonomije Sveučilišta. Ja imam pravo da zgradu sveučilišta prodam, ja dakle mogu u njoj činiti što me volja, poslati unutra koga hoću i kad hoću...”.⁴²⁵ Zbog neuspješne borbe protiv pokreta car 27. lipnja smjenjuje (a zapravo unaprjeđuje u ugarskog ministra-predsjednika) Károlyja Khuen-Héderváryja s funkcije bana. No, prosvjedi se nastavljaju i dalje u brojnim gradovima (Zagrebu, Zaboku, Stubici, Varaždinu...)⁴²⁶ Prosvjedovalo se protiv Khuen-Héderváryjeve ostavštine pa su tako u Zagrebu 3. studenog izbili prosvjedi jer je netko lažno dojavio da bivši ban dolazi na odmor u Zagreb, što je morao smirivati pravaš Josip Frank.⁴²⁷ Početkom 1904. godine pokret dobiva nešto drugačiji karakter jer prosvjednici u brojnim gradovima (poput Bjelovara, Đurđevca, Vinkovaca, Garešnice, Pitomače...) uništavaju zemljišne knjige nezadovoljni uređenjem zemljišnih zajednica.⁴²⁸ Tijekom godine prosvjedi se polako smiruju, a posljednji je održan u Samoboru 10. travnja, kad je uhićeno 137 osoba koje su namjeravale pretući saborskog zastupnika Kiepacha.⁴²⁹ Nastavila su se i krvoprolića. U neredima i sukobima s policijom u Bednji, Konjščini, Zaprešiću, Zagrebu, Zlataru i Batini poginuo je po jedan seljak, u Pitomači trojica seljaka, a posljednje krvoproliće zbilo se u Batinovoj Kosi kod Vrginmosta 25. listopada kad su ubijena dva srpska seljaka Djuro i Stanko Borota.⁴³⁰

Oporbene stranke isprva su se pasivno držale prema pokretu te u njemu uglavnom nisu sudjelovale,⁴³¹ a kasnije su zauzele negativan stav i provodile oportunističku politiku prema pokretu.⁴³² Razlog takvog ponašanja oporbe bio je strah od naroda i njegovog revolucionarnog bijesa, ali i strah od zamjeranja vlastima, čime bi oporbeni političari sebe izložili progonu.⁴³³ Slično su se ponašale i pravaške stranke. Obzoraši i domovinaši, sada ujedinjeni u Hrvatsku stranku prava, zalagali su se za provođenje politike srednje linije i kompromisa.⁴³⁴ Predsjednik stranke Aleksandar (Šándor) Bresztyenszky tražio je da se mađaroni ugledaju na Mađarsku i

⁴²⁵ Njegov nasljednik Teodor Pejačević priznao je prekoračenje mjere te naredio da ubuduće redarstveni organi moraju postupati sporazumno s akademskim vlastima.; Luetić 2013: 54.

⁴²⁶ Bogdanov 1961: 60-66.

⁴²⁷ Bogdanov 1961: 68-69.

⁴²⁸ Bogdanov 1961: 69-74.

⁴²⁹ Bogdanov 1961: 77.

⁴³⁰ Bogdanov 1961: 60-66, 77.

⁴³¹ Bogdanov 1961: 197-198.

⁴³² Bogdanov 1961: 197-204.

⁴³³ Bogdanov 1961: 205-206.

⁴³⁴ Bogdanov 1961: 235.

podijele političku amnestiju, a izrazito se zalagao i za aneksiju Bosne i Hercegovine.⁴³⁵ U Saboru je oštro prosvjedovao jer se prilikom uhićenja prosvjednika nije radila razlika između buržoazijske i siromašne klase (kako je sam rekao „sve je pomiješano, pêle-mêle“⁴³⁶, i inteligentni i neinteligentni“) te zbog nemogućnosti zatvorenika da služe ili prisustvuju svetoj misi.⁴³⁷ Njegov stranački kolega Marijan Derenčin u svojim saborskim govorima nastojao je obraniti Habsburšku dinastiju i cara Franju Josipa I. te im skinuti odgovornost za Khuen-Héderváryjevu nasilničku vladavinu.⁴³⁸ Protiv narodnog pokreta izjasnio se i moralni vođa obzoraško-domovinaške koalicije Josip Juraj Strossmayer.⁴³⁹ Za razliku od stranačkih prvaka, neki zastupnici Hrvatske stranke prava (poput Tadije Smičiklase, Grge Tuškana i Šime Mazurre) u potpunosti su podržavali pokret.⁴⁴⁰ Slična je bila i politika stranačkog glasila *Obzora* koji je zahvaljujući mladim suradnicima pokazao žustrinu u promoviranju pokreta, zbog čega je često bio na meti progona režima, da bi na kraju pokleknuo i nastojao smiriti puk.⁴⁴¹ Među progonjenima je bio i Fran Novak, župnik u Glogovnici koji je bio optužen kao glavni poticatelj pobune u tom kraju te zatvoren, ali unatoč tome nije odao imena niti jednog sudionika pobune (pa ni one pravoslavne vjeroispovijesti).⁴⁴² Oportunistička i nagodbenjačka politika Hrvatske stranke prava odbila je narod i dovela na kraju do propadanja stranke, a stranačke vođe nazivani su „generalima bez vojske“.⁴⁴³ S druge strane, ni Čista stranka prava Josipa Franka nije provodila politiku u korist pokreta.⁴⁴⁴ Bili su protiv Hrvatskog narodnog pokreta, nastojali su spriječiti demonstracije i suzbiti pokret, a pravaški političar i urednik riječkog *Novog lista* Frano Supilo optužio je Franka da potajno služi Khuen-Héderváryju,⁴⁴⁵ dok ga čelnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije Vitomir Korać naziva njegovim „odanim opozicionalcem“.⁴⁴⁶ Iako je bio radikalni protivnik Nagodbe, u političkoj praksi zalagao se za njezino ostvarivanje.⁴⁴⁷ Pomirljivo i oportunistički stranka se odnosila i prema samome Khuen-

⁴³⁵ Bogdanov 1961: 236.

⁴³⁶ Riječ iz francuskog jezika koja znači mješavina, kaos, zbrka, jedno preko drugog; Brlenić-Vujić 2007: 231.

⁴³⁷ Bogdanov 1961: 236.

⁴³⁸ Bogdanov 1961: 235.

⁴³⁹ Bogdanov 1961: 267.

⁴⁴⁰ Bogdanov 1961: 237.

⁴⁴¹ Bogdanov 1961: 237.

⁴⁴² Bogdanov 1961: 266.

⁴⁴³ Bogdanov 1961: 237-238.

⁴⁴⁴ Povjesničar Vaso Bogdanov takvu politiku nazvao je „neprijateljskom, politikom lažnog, prijevargog nacionalizma“.; Bogdanov 1961: 243-244.

⁴⁴⁵ U *Novom listu* odvjetnik Gustav Gaj objavio je da mu je bivši predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Izidor Kršnjavi rekao da je Frank „plaćeno oruđe bana“. Zastupnik Hrvatske stranke prava Grga Tuškan primijetio je da su svi (ili barem velika većina) oporbenjaci trpjeli progone od strane Khuen-Héderváryjevog režima, osim Franka.; Bogdanov 1961: 245 247-248.

⁴⁴⁶ Korać navodi da je ban izabrao Franka u odbor za pregovore o obnovi financijskog dijela Nagodbe upravo zbog te odanosti.; Bogdanov 1961: 246.

⁴⁴⁷ Bogdanov 1961: 246.

Héderváryju i njegovoj vladi, ali i prema njegovom nasljedniku Teodoru Pejačeviću.⁴⁴⁸ Kao primjer pomirljive, kompromisne politike navodi se i Frankov stav oko pripreme skupštine od 11. ožujka 1903. godine, po kojem pokret ne bi trebao imati antimilitaristički, antihabsburški i antiaustrijski duh.⁴⁴⁹ Zbog jačine pokreta, Frank je na početku bio na strani pokreta, ali kako je pokret slabio, tako je i Frank postao jedna od najglasnijih osoba u stišavanju pokreta.⁴⁵⁰ Od travnja 1903. godine pa sve do kraja pokreta, Frank je u brojnim slučajevima svojim govorima pokušavao smiriti i spriječiti prosvjede.⁴⁵¹ U saborskom govoru od 19. lipnja zamolio je mađaronsku vladu da bude milostiva i blaga prema sudionicima pokreta kako bi se situacija smirila.⁴⁵² Ipak, u lipnju 1903. godine u Saboru je izjavio da hrvatski narod još nije zreo za slobodu i da se ta sloboda ne može ostvariti sve dok se narod ne nauči ustavnosti i zakonitosti.⁴⁵³ Slično su postupali i ostali članovi stranke. Župnik u Ljubešćici Juraj Tomac riječima je smirivao pobunjene seljake, odvrćao ih od nasilja i izgreda i umjesto toga upućivao ih na zakonite načine pobune (primjerice, prikupljao je potpise seljaka za peticiju kojom su tražili hrvatska prava).⁴⁵⁴ Vodstvo Čiste stranke prava uputilo je 28. ožujka *Predstavku* mađarskoj upravi željeznica u Zagrebu kojom su tražili skidanje mađarskog natpisa sa zgrade ravnateljstva kako bi „predusreli nesreće“, a pritom su podsjetili kako je završilo slično postavljanje natpisa 1883. godine.⁴⁵⁵ Izuzetak u vodstvu Čiste stranke prava bio je Eugen Kumičić koji je, iako teško bolestan, agilno podupirao pokret.⁴⁵⁶ Ipak, sudionici pokreta nisu negativno gledali na pravaške stranke. Tako su u Kostajnici 21. lipnja prosvjednici koji su prosvjedovali zbog nedopuštanja mise zadušnice (requiem) za žrtve demonstracija uzvikivali imena pravaških zastupnika Grge Tuškana i Augusta Harambašića,⁴⁵⁷ a prilikom podizanja spomenika žrtvama na zaprešićkom groblju (gdje se okupilo oko 2000 ljudi, uglavnom iz Zagreba) ime Ante Starčevića.⁴⁵⁸

Iako neki suvremenici (poput Supila ili naprednjaka Milana Marjanovića) smatraju da Hrvatski narodni pokret nije postigao nikakav stvarni uspjeh, uvidom u arhivsku građu dolazimo do zaključka o njegovim pozitivnim rezultatima i postignućima.⁴⁵⁹ Najvidljiviji uspjeh bio je odlazak Khuen-Héderváryja s banske vlasti. Suvremenici to baš i nisu smatrali

⁴⁴⁸ Bogdanov 1961: 247-248.

⁴⁴⁹ Bogdanov 1961: 249.

⁴⁵⁰ Bogdanov 1961: 251.

⁴⁵¹ Bogdanov 1961: 251.

⁴⁵² Bogdanov 1961: 251-252.

⁴⁵³ Bogdanov 1961: 252.

⁴⁵⁴ Bogdanov 1961: 267-268.

⁴⁵⁵ Bogdanov 1961: 254-255.

⁴⁵⁶ Bogdanov 1961: 255.

⁴⁵⁷ Bogdanov 1961: 55.

⁴⁵⁸ Bogdanov 1961: 66.

⁴⁵⁹ Bogdanov 1961: 365-366.

uspjehom jer je Khuen-Héderváryja zamijenio grof Teodor Pejačević, mađaron i nastavljajući njegove protuhrvatske nagodbenjačke politike koji je postavljen za bana samo zato što su Beč i Pešta imali povjerenja u njega.⁴⁶⁰ Odmah nakon imenovanja, novi ban je za austrijske i mađarske novine dao izjavu koja je jasno pokazala kakva će biti njegova politika. “Moja politička vjeroispovijest može se obuhvatiti jednom izrekom: Ja stojim na temelju nagodbe od god. 1868. Ja ću se, naravno, strogo držati eventualnih izradaka grofa Khuena, te ću usvojiti stvorena utanačenja, ali uvijek uz pretpostavku, da će mir zavladatai u zemlji.“⁴⁶¹ Unatoč tome, pokret je skršio mađaronski vladavinski sistem. Već na prvim izborima za županijsku skupštinu krajem 1904. godine mađaronska Narodna stranka doživjela je težak poraz, tj. izgubila je u svih osam kotareva Varaždinske županije.⁴⁶² Ništa bolje nije prošla ni na saborskim izborima u proljeće 1906. godine, na kojima je osvojila svega 37 mandata, dok je oporba osvojila njih 51.⁴⁶³ Nakon neugodnog iskustva s pokretom, mađaronske vlasti više se nisu usuđivale provoditi dotadašnju politiku mađarizacije.⁴⁶⁴ Općinski odbori i upravitelji počeli su tražiti uklanjanje protuzakonitih, tuđinskih natpisa, a neki su ih i sami uklanjali i zamjenjivali hrvatskim natpisima (primjerice, crikvenički općinski upravitelj Mate Car, a isto su radili i brojni mađarski i njemački trgovci i krčmari).⁴⁶⁵ Poboljšanja su bila vidljiva i na ekonomskom planu, smanjeno je izrabljivanje Hrvatske pa je tako ministar za Hrvatsku Ervin Cseh predložio da se dio investicijskog zajma upotrijebi za Hrvatsku.⁴⁶⁶ Kao još jednu posljedicu pokreta treba navesti i afirmaciju postojanja nacionalnog jedinstva hrvatskog naroda koja je vidljiva u potpori koju je pokret dobio među Hrvatima u Dalmaciji, Istri, Bosni i Hercegovini, ali i među iseljeništvom (održani su prosvjedi protiv Khuen-Héderváryja u SAD-u i Čileu).⁴⁶⁷ Na kraju, treba spomenuti da Khuen-Héderváry nije degradiran smjenom s banske vlasti nego je, naprotiv, unaprijeđen. Nakon ostavke Kálmána Szélla postao je ugarski ministar-predsjednik, a ujedno je bio i ministar unutarnjih poslova te ministar za odnose s kraljem.⁴⁶⁸ Zanimljivo je da je stil vladanja koji je usavršio u Hrvatskoj pokušao primijeniti i u Ugarskoj. Oporbeni zastupnik Zoltán Papp optužio ga je da ga je preko zastupnika Martina Dienesza pokušao podmititi, a zbog čitave afere Khuen-Héderváry morao je podnijeti ostavku 10. kolovoza.⁴⁶⁹

⁴⁶⁰ Bogdanov 1961: 325-326.

⁴⁶¹ Bogdanov 1961: 326.

⁴⁶² Bogdanov 1961: 367.

⁴⁶³ Bogdanov 1961: 367.

⁴⁶⁴ Bogdanov 1961: 369.

⁴⁶⁵ Bogdanov 1961: 371.

⁴⁶⁶ Bogdanov 1961: 372-373.

⁴⁶⁷ Bogdanov 1961: 374-382.

⁴⁶⁸ Heka 2016: 1066.

⁴⁶⁹ Bogdanov 1961: 325.

Ipak, njegova politička karijera tu ne završava. Obnašao je dužnost ministra unutarnjih poslova u vladi svog nasljednika Istvána Tisze, bio je parlamentarni zastupnik Temišvara i član Doma velikaša (1906.-1910.).⁴⁷⁰ Kao kandidat i jedan od osnivača Nacionalne stranke rada 17. siječnja 1910. još jednom je dobio mandat za sastav vlade, ali je 22. travnja 1912. godine morao ponovno dati ostavku.⁴⁷¹ Nakon završetka državničke karijere postaje član Mađarske akademije znanosti, a umire u Budimpešti 16. veljače 1918 godine.⁴⁷²

10. Zaključna razmatranja

U doba banovanja Károlyja Khuen-Héderváryja Stranka prava doživjela je svoj najveći procvat. Bila je to najaktivnija i najpopularnija oporbena stranka. Njezini istaknuti članovi svojom aktivnošću nastojali su ukazati na štetnost dualističko-nagodbenog sustava te ostvariti ujedinjenje hrvatskih zemalja koje bi s Austrijom i Ugarskom bile povezane samo osobom vladara. Upravo zbog svoje popularnosti stranka je postala ugrožavajući faktor banovom režimu pa su njezini saborski zastupnici bili isključivani sa saborskih sjednica, stranačke novine zapljenjivane, a njihove pristaše pod stalnim pritiskom (ponekad i uhićivani i procesuirani). No, tijekom Khuen-Héderváryjeve vladavine pravaši su doživjeli i svoj krah, jer su ideje osnivača stranke Ante Starčevića bile napuštene, tj. pravaši su se deradikalizirali prihvaćajući umjereniji smjer, a sama stranka doživjela je 1895. godine raskol na dvije frakcije - domovinaše i frankovce. Raskolom stranke eliminiran je najopasniji protivnik Khuen-Héderváryjevoj vlasti, a pravaši se više nikada nisu ujedinili niti dosegli onu političku snagu koju su imali prije raskola. Bilo bi zanimljivo vidjeti kako bi izgledala alternativna povijest Hrvatske s kraja 19. stoljeća da se pravaši nisu razdijelili i/ili da su došli na vlast. Bi li se ostvarila Starčevićeva ideja o samostalnoj Hrvatskoj bez diktiranja iz Beča i Pešte, bi li došlo do ujedinjenja hrvatskih zemalja i preuređenja Monarhije iz dualističke u trijalističku monarhiju, ili bismo dobili još jedne puke provoditelje austrijsko-mađarskih interesa u duhu dualističko-nagodbenog sustava? Nažalost, to će nam ostati nepoznanica, ali ono što nam je poznato i što sa sigurnošću možemo tvrditi je da je hrvatski narod u doba najvećeg ugnjetavanja imao stranku koja se zdušno borila za ostvarivanje hrvatske državnopravne ideje, radeći na osviještenju hrvatskog naroda i buđenju nacionalne svijesti te tako utrla put ka stvaranju samostalne hrvatske države.

⁴⁷⁰ Heka 2016: 1066.

⁴⁷¹ Heka 2016: 1066.

⁴⁷² Heka 2016: 1066.

Bibliografija

Izvori

Bič

Narodne novine

Tries

Zvekan

Literatura

Artuković, Mato. »Đakovački narodni zastupnici u Hrvatskom Saboru 1861.« *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 1997.

Biočić, Ana; Turkalj, Jasna; Žunabović Juričić, Anamarija. »Prilog političkom djelovanju svećenika pravaša. Juraj Žerjavić zastupnik u Hrvatskom saboru (1897.-1902.).« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 2018.

Bogdanov, Vaso. *Hrvatski narodni pokret: 1903-4*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.

Brlenić-Vujčić, Branka. »Prešućeni Jelovšekov dnevnik« *Dani Hvarškoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 2007.

Dubravica, Branko. *Parlamentarni izbori u Hrvatskoj i Velikoj Gorici: (1848. - 1938.)*. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište, Odjel za kulturu, 2004.

Dulibić, Frano. *Povijest karikature u Hrvatskoj do 1940. godine*. Zagreb: Leykam international, 2009.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. <https://enciklopedija.lzmk.hr/> (pristupljeno 23. kolovoza 2020).

Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.

Heka, Ladislav. »Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje.« *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 2016.

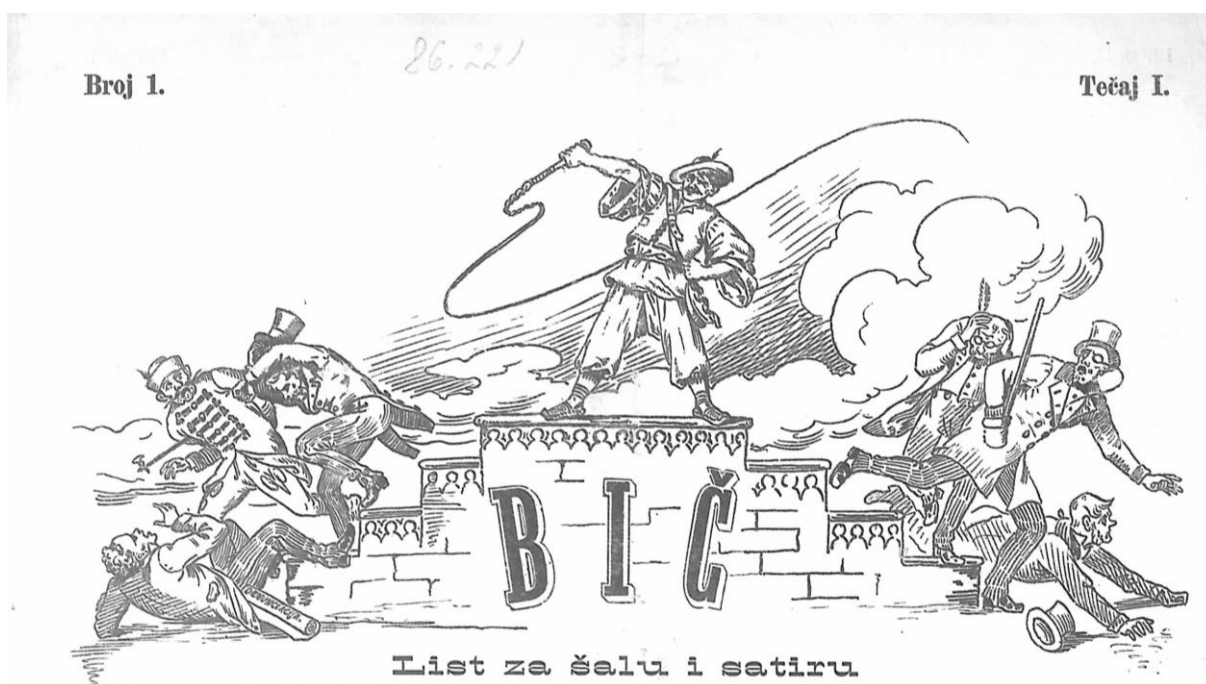
- Horvat, Josip. *Politička povijest Hrvatske*. Svez. II. Zagreb: Binoza-svjetski pisci, 1936.
- Hrvatska enciklopedija*. <https://www.enciklopedija.hr/> (pristupljeno 23. kolovoza 2020).
- Kaldana, Mladen. »Kronologija pravaštva.« *Politički zatvorenik. Glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika*, 2011.
- Kalić, Nikola Blaž. *Život i djela pravaša: Dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, Dr. Josip Frank*. Varaždin: Stranka prava, 1994.
- Kolar, Mira. »Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske.« *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 1995.
- Kolarić, Aleksandra. »Kronološka bibliografija radova Tadije Smičiklase i radova o njemu.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 2000.
- Luetić, Tihana. »Studentska mladež u Narodnom pokretu 1903. godine.« *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci*, 2013.
- Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1992.
- Matković, Stjepan. *Čista stranka prava: 1895.-1903.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Dom i svijet, 2001.
- Cipek, Tihomir; Matković Stjepan. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina: 1842. - 1914.* Zagreb: Disput, 2006.
- Perić, Ivo. *Hrvatski državni sabor: 1848. - 2000.* Svez. II. Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Hrvatski državni sabor: Dom i svijet, 2000.
- Perić, Ivo. *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880-1903.: suradničko povezivanje neodvišnjaka i pravaša do njihova stapanja u jednu stranku.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2009.
- Perić, Ivo. *Povijest Hrvata*. Zagreb: Centar za transfer tehnologije: Krinen, 1997.
- Rumenjak, Natalija. »Politička karikatura i slika "Khuenovih Srba" s kraja 19. st. u Hrvatskoj.« *Časopis za suvremenu povijest*, 2000.

- Smiljanić, Vlatko. »Saborski „vritnjak“ Károly Khuen-Héderváryju i politička kultura u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća – završni rad.« Zagreb: Hrvatski studiji, 2018.
- Strižić, Živko. *Jelačić i raskol Stranke prava: Jelačić, Starčević, Radić*. Zagreb: DoNeHa, 1998.
- Šidak, Jaroslav. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. 1973: Sveučilište u Zagrebu, Institut za povijest, Zagreb.
- Šidak, Jaroslav. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. 1968: Školska knjiga, Zagreb.
- Šimetin Šegvić, Filip. *Patriotizam i bunt: Franjo Josip I. u Zagrebu 1895. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Šokčević, Dinko. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Zagreb: Durieux, 2016.
- Štefanac, Tamara. »Cenzurirani ilustrirani materijal u hrvatskim časopisima u vrijeme banovanja Khuena Hédervárya (1883. – 1903.).« *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, 2011.
- Turkalj, Jasna. »Dr. Juraj Žerjavić - "Spiritus agens" izbornoga pokreta i "bune" u Mariji Bistrici 1892. godine?!« *Croatica Christiana periodica*, 2011.
- Turkalj, Jasna. »Politički proces protiv župnika Ivana Širmera, kandidata Stranke prava na izborima za Hrvatski sabor 1884. godine.« *Croatica Christiana periodica*, 2006.
- Turkalj, Jasna. »Pravaški humorističko-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća.« *Časopis za suvremenu povijest*, 2000.
- Turkalj, Jasna. »Zvekan - humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande.« *Povijesni prilozi*, 1999.
- Turkalj, Jasna. »Senj i Senjani u pravaškom pokretu 1880-ih godina.« *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 2003.
- Valentić, Mirko (ur.) *Povijest Hrvata 2: Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

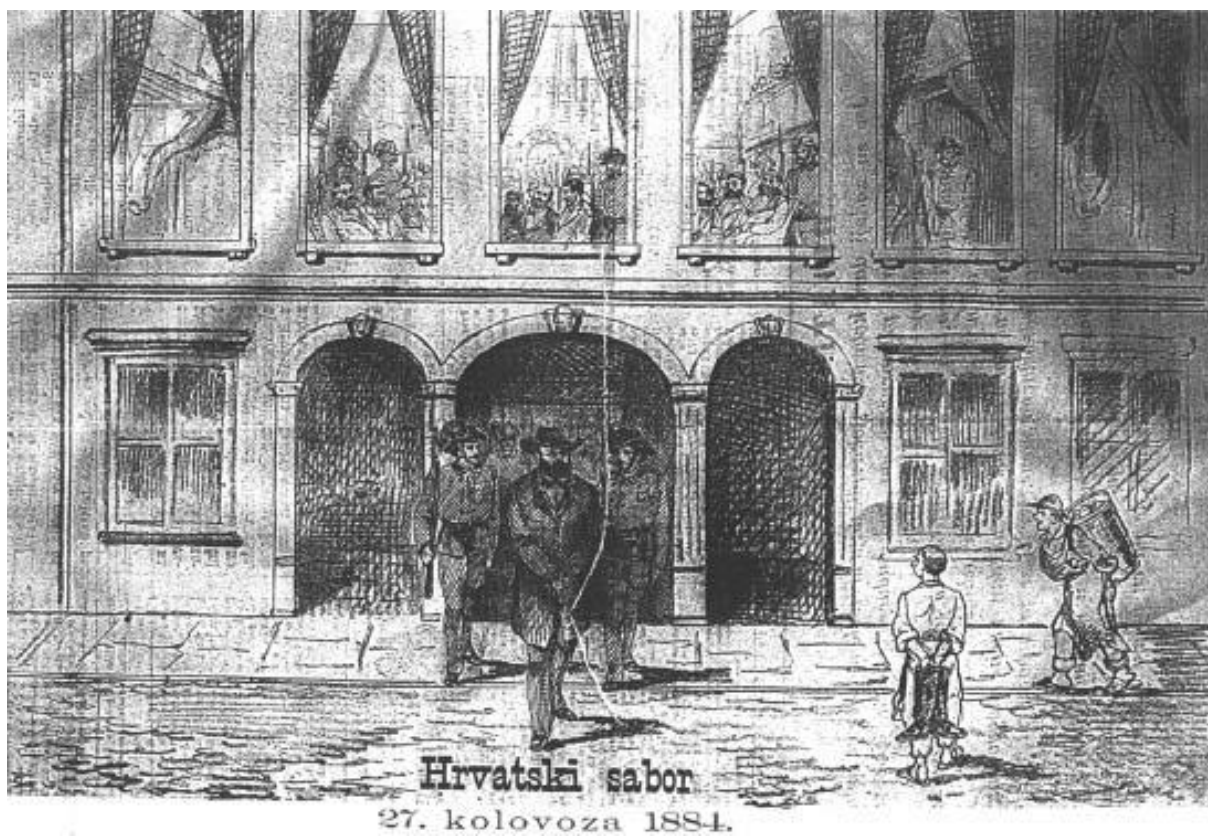
Prilozi

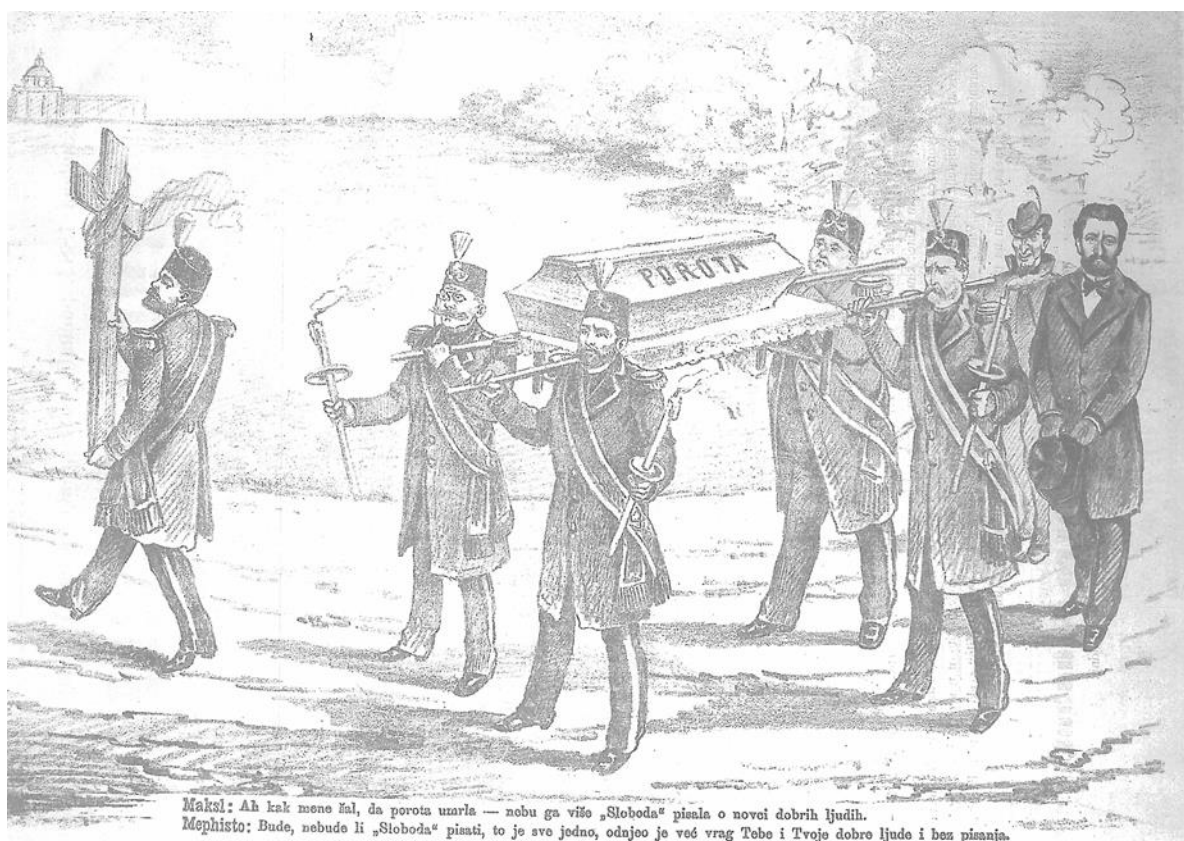
Slika 1 Naslovnica Zvekan nastala po ideji Ante Starčevića; Zvekan, god. 1, br. 4, 4. ožujka 1867., 1.

Slika 2 Naslovnica Biča; Bič, god. 1, br. 1., 1. studenog 1883., 1.

Slika 3 Hrvatski sabor 27. kolovoza 1884., Bič, god. 2, br. 17, 1. rujna 1884., 8.

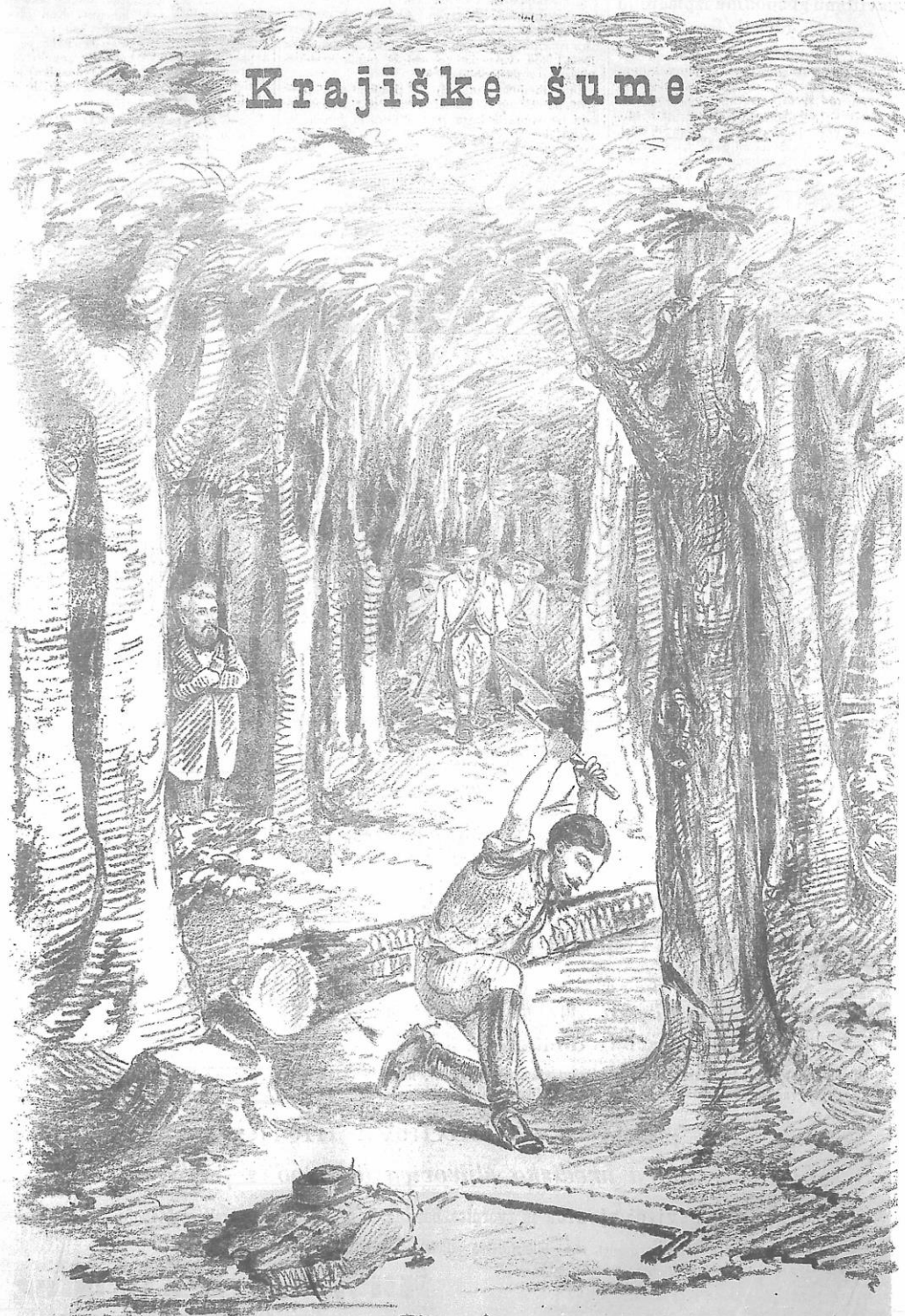
Slika 4 Porota, Bič, god. 2, br. 21, 1. studenog 1884., 8.

Vuk i orao navališe na janje

Slika 5 Vuk i orao navališe na janje, Bič, god. 3, br. 4, 15. veljače 1885., 5.

Krajiške šume

Stari:
Hej, drvaru, pazi, pazi, da se i sam ne posječeš!

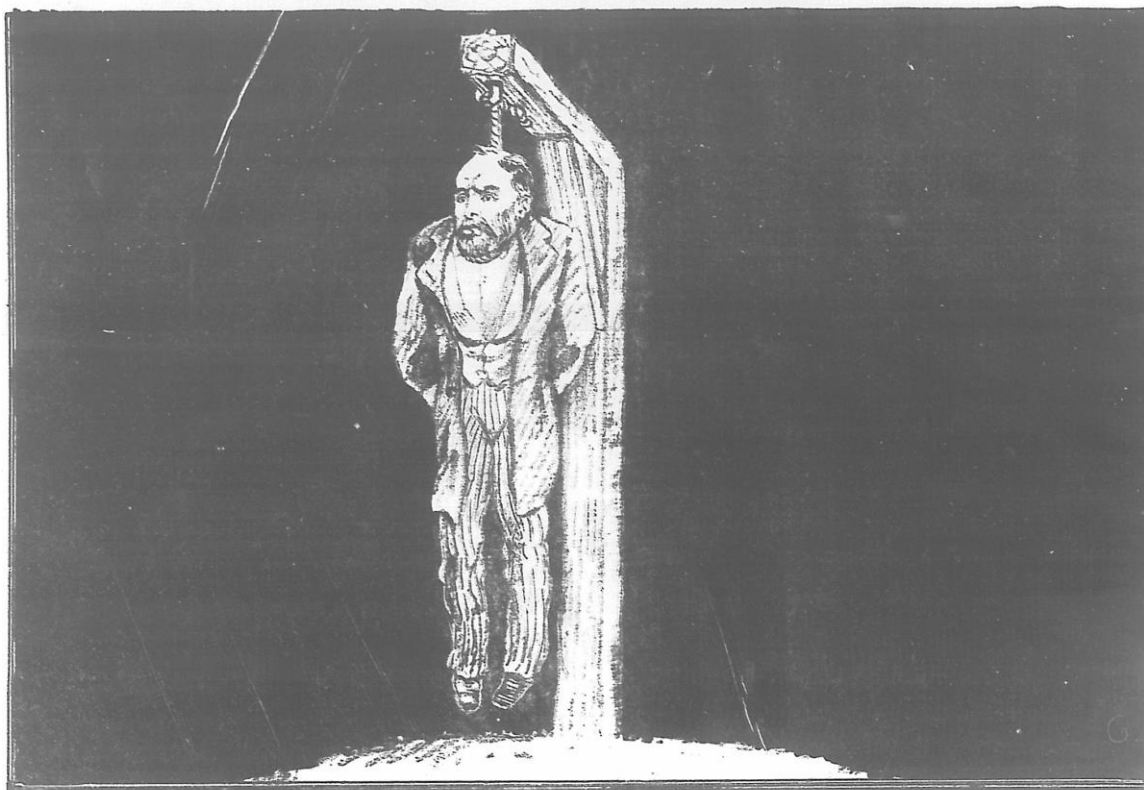
Vlastnik i nakladnik Gavro Grinhut.

Odgovorni urednik Višimir Zima.

Litografski brzoisak i knjigotisk C. Albrehta u Zagrebu.

Slika 7 Ban svira mađarski čardaš, Tries, god. 1, br. 4, 20. prosinca 1885., 12.

Miško Tović: Evo gle! Ovi prokleti Primorci na Sušaku objesili me već i na crnu tablu, a kako čujem to isto zaključuju već i Karlovcani, a za njimi budu isto učinile i druge smušene občine. Jedino što me tješi, da je zastupstvo grada Zagreba i Križa toli pametno, te se ne bude ugledalo u ove nore stekliše! A ako i Zagreb to učini, pustiti ću mu vilu, pa idem među Zulu-e.

Slika 8 Miško Tović, Bič, god. 2, br. 14, 15. srpnja 1884., 4.

Naši kritičari.

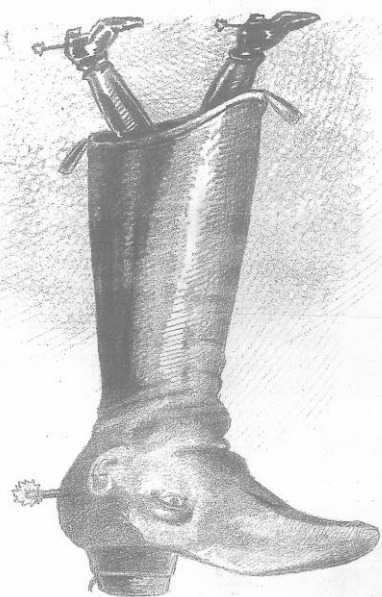
Slika 11 Naši kritičari, Bič, god. 2, br. 6, 15. ožujka 1884., 4.

Bič: Dragi gospodine umjetniče! Kako Vam je poznato, Imbrica se je hteo tući s našim Davidom, te su već rastrubili, da David nema kuraže, a kud ih je on u saboru sve skupa pozvao, prošla ih je volja tući se. Što mislite, nebi li se ova slika na uspomenu ovjekovječila?
 Umjetnik: Mijem, da bi slika sa umjetničkoga gledišta imala veće vrijednosti, kad bi ove na desnoj strani u mutnih oblačinah prikazali. ta i onako vise u zraku.
 Bič: E pa dobro; ja strukovnjačko mnijenje štujem.

Slika 12 Borba pištoljima, Bič, god. 2, br. 12, 15. lipnja 1884., 4.

Ovako će otići.

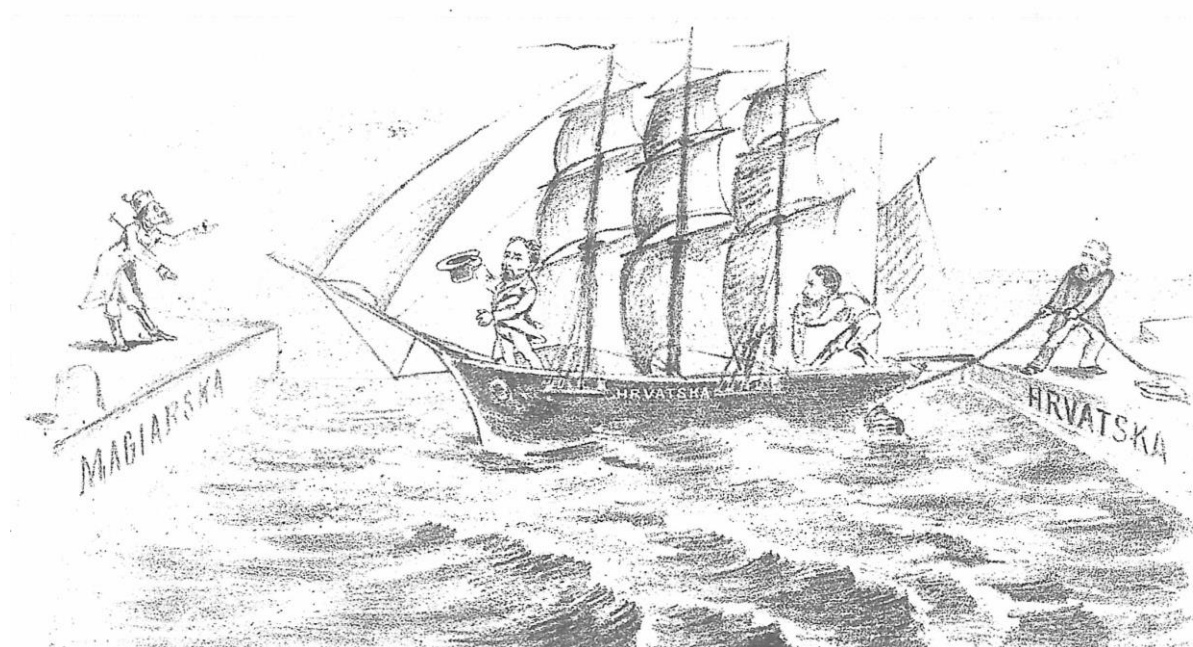
Ovako je došao

Vizualni i satirični Gerro Grifant.

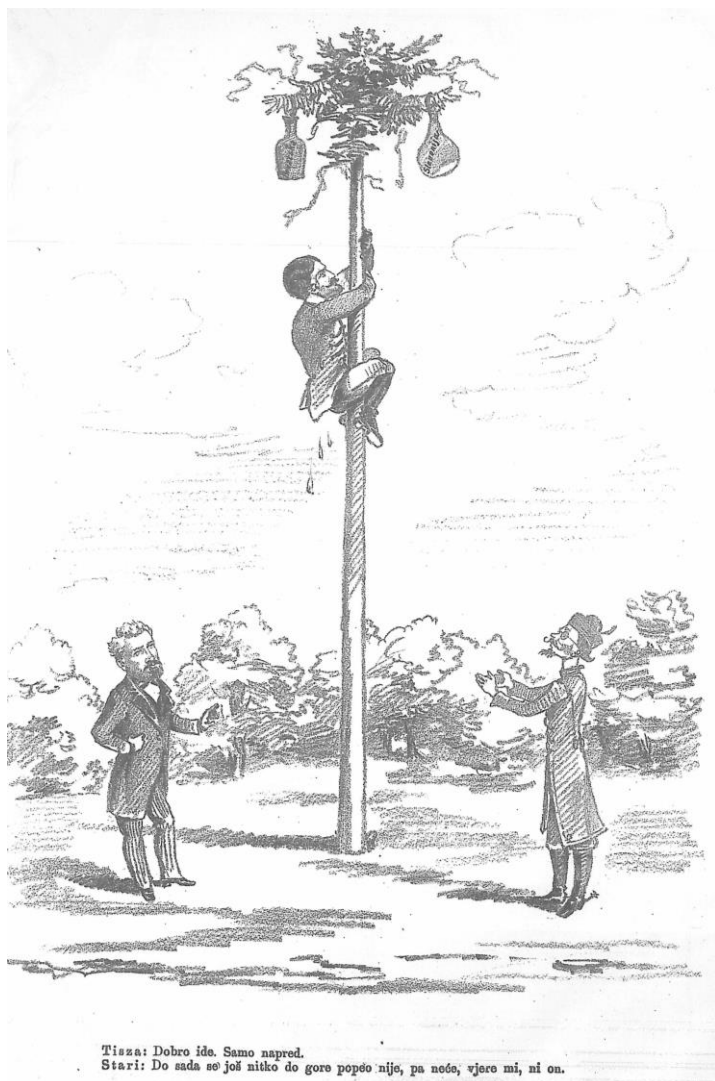
Odgovorni urednik Vilimir Rima.

Litografski tiskar i književnik C. Albrecht u Zagrebu.

Slika 13 Ovako je došao, ovako će otići, Bič, god. 3, br. 3., 1. veljače 1885., 8.

Slika 14 Brod "Hrvatska", Bič, god. 3, br. 9, 2. svibnja 1885., 4.

Slika 15 Ban se penje na vrh stabla, Bič, god. 3, br. 11, 2. lipnja 1885., 8.